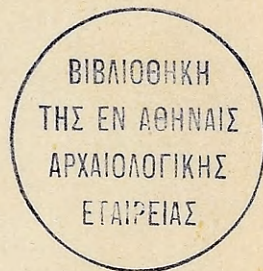

ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΙΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΩΝ

ΥΠΟ
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑΣ Ν. ΜΠΑΡΛΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1959

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀνά χειρὸς μελέτη ἔχει ὡς ἀντικείμενον ἐν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος τοῦ ὅλου συγκροτήματος τοῦ ναοῦ, τὸ Κωδωνοστάσιον· ἐξετάζονται δὲ ἐν αὐτῇ οὐ μόνον τὰ κωδωνοστάσια τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ τῆς Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρωσίας καὶ Ἀρμενίας, χωρῶν δηλαδή, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἐντὸς τῆς ἀκτίνος ἐπιρροῆς αὐτοῦ.

Τῆς μελέτης προτάσσονται εἰσαγωγικῶς, ὅσα ἐθεωρήσαμεν ἀπαραίτητα περὶ τῶν σημάτων καὶ κωδόνων, χάριν τῶν ὁποίων ἰδρύνοντο τὰ κωδωνοστάσια, εἶτα δὲ ἐξετάζονται ἡ θέσις, τὸ σχῆμα καὶ ἐν γένει ἡ μορφή καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ κωδωνοστασίου κατὰ τὴν βυζαντινὴν μὲν κυρίως ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν, ἥτις εἶναι συνέχεια τῆς προηγουμένης.

Ἐλήφθησαν βεβαίως ὑπ' ὄψιν πάντα τὰ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ μνημονεύμενα ἔργα, ἰκανὴν ὅμως βοήθειάν μοι παρέσχον αἱ νέαι φωτογραφίαι αὐτῶν τούτων τῶν μνημείων, διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν ὁποίων εἶχε καταβληθῆ ἰδιαιτέρα προσπάθεια, ὡς ἐπίσης αἱ χαλκογραφίαι καὶ τὰ σχέδια τῶν διαφόρων περιηγητῶν, οἵτινες, ἐπισκεφθέντες τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς μονὰς τῆς Ἑλλάδος, περιέγραψαν καὶ ἐσχεδίασαν ταύτας.

Τὸ κωδωνοστάσιον δὲν εἶχε μέχρι τοῦδε μελετηθῆ ἀνεξαρτήτως τοῦ ναοῦ καὶ ὅσον ἔπρεπε λεπτομερῶς, διὰ τοῦτο νομίζομεν, ὅτι ἡ παροῦσα ἐργασία, ἐρευνῶσα ὅσον εἶναι δυνατὸν λεπτομερέστερον καὶ ἀκριβέστερον τὰ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ καὶ συγκεντροῦσα ἐπὶ ταυτὸ καὶ ὅ,τι παρ' ἄλλων ἔχει παρατηρηθῆ περὶ αὐτοῦ, δύναται νὰ ἀποτελέσῃ βοήθημα διὰ τὴν καλυτέραν μελέτην τοῦ θέματος.

Καθηκόν θεωρῶ, ὅπως ἐκφράσω τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἣτις ἐνέκρινε τὴν παροῦσαν μελέτην, ὡς ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορία διατριβήν.

Ἰδιαιτέρως πλείστας ὁμολογῶ χάριτας εἰς τὸν σεβαστόν μοι Διδάσκαλον κ. Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον, ὅστις ἀπὸ τῶν χρόνων ἔτι τῶν σπουδῶν μου ἐπεδείξατο ζωνηρὸν ὑπὲρ ἐμοῦ διαφέρον, εἰσηγήθη δ' ἐκθύμως τῇ Σχολῇ τὴν ἔγκρισιν τῆς διατριβῆς ταύτης, ὡς καὶ εἰς τοὺς σεβαστοὺς μοι Καθηγητάς κκ. Σπ. Μαρινᾶτον καὶ Νικ. Κοντολέοντα διὰ τὰς πολυτίμους αὐτῶν ὑποδείξεις.

Αἰσθάνομαι ἐπίσης τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖον εὐηρεστήθη νὰ συμπεριλάβῃ τὴν παροῦσαν ἐργασίαν μεταξὺ τῶν δημοσιευμάτων αὐτῆς.

Εὐχαριστῶ, τέλος, θερμῶς τοὺς κκ. Ε. Στίκαν καὶ Ἰω. Τραυλόν, οἵτινες προθύμως μοὶ παρεχώρησαν φωτογραφίας πρὶν ἢ δημοσιευθῶσιν αἱ δι' ἃς προωρίζοντο ἰδικαί των ἐργασίαι, ὡς καὶ τοὺς ἀγαπητοὺς συναδέλφους κκ. Ν. Δρανδάκην, Στ. Παπαδόπουλον καὶ Μ. Πουλίδην, οἵτινες προθύμως ἔθεσαν εἰς τὴν διάθεσίν μου φωτογραφίας ἐκ τῶν ἀρχείων των.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σελ. θ'
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ	» ιβ'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	» 1
Α. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ	» 9
ΘΕΣΙΣ	» 9
ΣΧΗΜΑ	» 17
ΑΝΟΔΟΣ	» 19
ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ	» 20
Διάπλασις ἑξωτερικῶν ἐπιφανειῶν	» 20
Στέγη	» 24
Τοιχοδομία	» 26
Ἐνοίγματα	» 28
Θύραι	» 29
Τοξωτὰ ἀνοίγματα	» 29
Παράθυρα	» 30
Ἐξωτερικὸς διάκοσμος	» 32
ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ	» 37
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΕΙΡΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΩΝ	» 39
Β' ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ	» 46

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALLATIUS LEO, De Templis Graecorum recentioribus. Epistola I. Coloniae Agrippinae 1645.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ ΕΥΓ., Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας, τ. Α'. Leipzig 1907.
- BARSKIJ B. G., Stanzstnovanija (ταξίδια), τ. III, Πετρούπολις 1887.
- BLOUET A., Expédition scientifique de Morée, τ. I. Paris 1831.
- BOSCOVIĆ G., Le problème du clocher au dessus du narthex dans l'architecture des Balkans, ἐν Β.Ι.Α.Β. X (1936).
- BOVINI G., Ravenna. Ses mosaïques - ses monuments. Firenze 1957.
- BROCKHAUS H., Die Kunst in den Athos - Klöstern. Leipzig 1891.
- BUTLER H. C., Architecture and other Arts. New York - London 1904.
- CHOISY AUG., Histoire de l'architecture, τ. II. Paris 1899.
- COLASANTI A., L' arte bisantina in Italia. Milano 1923.
- CORROYER ED., L' architecture romane. Paris 1888.
- DE BEYLIÉ L., L' habitation byzantine. Paris 1902.
- DEROKO A., Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen Age (σερβιστί). Beograd 1953.
- DEROKO A., Les deux églises des environs de Ras, ἐν L' art byzantin chez les Slaves. Premier recueil. Paris 1930.
- DMITRIEWSKIJ, Τυπικά, τ. I. 1889.
- ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν., Ὁ εἰς Ἀρτόν Ρεθύμνης ναύσχος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ἐν «Κρητικὰ Χρονικὰ» ΙΑ' (1957).
- DU MONCEL TH. V., Vues pittoresques des monuments d' Athènes. Paris 1845.
- ENLART CAMILE, Manuel d' archéologie française. I. Architecture religieuse, τ. I, II. Paris 1927.
- FLETCHER B., A History of Architecture on the Comparative Method. London 1945.
- GEROLA G., Monumenti Veneti nell' isola di Greta, τ. II. Venezia 1908.
- GOAR JACOBI, Εὐχολόγιον, Editio secunda, expurgata & accuratior. Venetiis 1730.

- GRELOT G. J., Relation nouvelle d' un voyage de Constantinople. Paris 1881.
- HOLTZINGER H., Altchristliche und byzantinische Baukunst. Handbuch der Architektur, 3η έκδ. Teil II Bd 31. Leipzig 1909.
- ΖΑΧΟΣ ΑΡΙΣΤ., Μεσαιωνικά Μνημεῖα Γορτυνίας, ἐν ΑΔ 1922.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΚΩΝ., Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ. Ἀλεξάνδρεια 1921.
- ΚΗΤΧΑΤΡΙΑΝ Α., L' architecture arménienne. Paris 1948 - 49.
- KOLDEWEY R., Das wieder erstehende Babylon, 4η έκδ. 1925.
- LAZAREV B., Ἡ τέχνη τοῦ Νοβγορόδ. Μόσχα - Λένινγκραδ 1947 (ρωσιστί).
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ ΔΗΜ., Κεφαλονίτικη λατρεία. Ἀθῆναι 1946.
- MICHEL K.-STRUCK AD., Die Kirche der Panagia Gorgoepikoos, ἐν ΑΜ XXXI (1906).
- MIGNE, Patrologia Graeca.
- MILLET G., L' école grecque dans l' architecture byzantine. Paris 1916.
- Le monastère de Daphni. Paris 1899.
- Les monastères et les églises de Trebizonde, ἐν BCH XIX (1895).
- Recherches au Mont - Athos, ἐν BCH XXIX (1905).
- Les Monuments de Mistra, τ. I (λεύκωμα). Paris 1910.
- L' ancien art serbe. Paris 1919.
- Étude sur les églises de Rascie, ἐν L' art byzantin chez les Slaves. Premier recueil. Paris 1930.
- MILLET G. - PARGOIRE J. - PETIT L., Recueil des Inscriptions chrétiennes de l' Athos. Paris 1930.
- MILLET G. - TALBOT RICE D., Byzantine Painting at Trebizond. London 1936.
- ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ Ν., Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀθῆναι 1882.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Ἀθῆναι 1956.
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Παρθενῶνος, ἐν ΑΕ 1920.
- Μεσαιωνικά Μνημεῖα Ἀθηνῶν, ἐν Ε.Μ.Μ.Ε. Α' (1927).
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης. Ἀθῆναι 1952 - 54.
- Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ἀθῆναι 1927. Ἔκδοσις 2α ἐπηξήμενη, Ἀθῆναι 1958.

- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1954.
Ἀθῆναι 1955.
- Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1955.
Ἀθῆναι 1956.
- Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
- Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρα-
τίας, ἐν *L' Hellénisme Contemporain* 1953.
- Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, ἐν *ΑΔ* 1919.
- *L' église byzantine des Saints Apôtres à Leondari*, ἐν
Revue des Études Grecques, XXXIV (1921).
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ιω., Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ἐν
ΑΕ 1934 - 35.
- ΡΑΧΕΝΟΝ, *Les églises de Mésemyria*. Sofia 1932.
- ΡΙΒΟΙΡΑ G. T., *Le origini della Architettura Lombarda*. Milano 1908.
- ΣΙΜΠΣΟΝ F. M., *A History of Architectural Development*, τ. II
(*Mediaeval*). London 1909.
- ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ ΓΕΡ., Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθῆναι 1903.
- ΣΤΙΚΑΣ Ε., *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, ἐν
Byzantinische Zeitschrift, LI (1958).
- STRUCK AD., *Mistra*. Wien 1910.
- STRZYGOWSKI J., *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Wien
1918.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, τ. I. Ἀθῆναι
1942.
- Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Σπάρτῃ, ἐν *ΠΑΕ* 1939.
- Αἱ Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐν *ΑΕ* 1929.
- Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου (Λεύκωμα). Ἀθῆναι 1935.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝ., *Μυστράς*. Ἀθῆναι 1948.
- ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος, Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος.
Ἀθῆναι 1933.
- UNGER E., *Babylon, die heilige Stadt*. 1931.
- WOOLLEY L., *Ur. Histoire d'une découverte*. Paris 1957.
- WULFF OSCAR, *Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken*.
Strassburg 1903.
- *Altchristliche und byzantinische Kunst*, τ. I. München
1916.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

A.B.M.E.	Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἐργεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
ΑΔ	Ἐρχαιολογικὸν Δελτίον.
ΑΕ	Ἐρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
ΑΜ	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
ΒCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
B.I.A.B.	Bulletin de l' Institut Archéologique Bulgare.
BSA	Annual of the British School at Athens.
Byz. Zeitschr.	Byzantinische Zeitschrift.
D.A.C.L.	CABROL - LECLERCQ, Dictionnaire d' Archéologie et de Liturgie.
E.M.M.E.	Ἐῤυρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
Hell. Cont.	L' Hellénisme Contemporain.
Ἐπειο. Χρον.	Ἐπειρωτικὰ Χρονικά.
JHS	Journal of Hellenic Studies.
Κρητ. Χρον.	Κρητικὰ Χρονικά.
ΠΑΕ	Πρακτικὰ Ἐρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
RA	Revue Archéologique.
REG	Revue des Études Grecques.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ Κωδωνοστάσιον, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία εἶναι μεγάλη διὰ τὴν ἐκκλησίαν, εἶναι ἕξ ἴσου σημαντικὸν καὶ ὡς ἀρχιτεκτονικὸν μέλος τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον ἐξάρτημα. Ἐνεκα τῆς διπλῆς αὐτῆς σημασίας του ἔσχε καὶ ἀνάλογον ἐξέλιξιν ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ, ἀφ' ἧς τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποιήθη μέχρι σήμερον.

Ἦδη λίαν ἐνωρὶς ἐγένεν αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη μονίμου κατασκευῆς ἱκανῆς νὰ βαστάσῃ τοὺς κώδωνας, δηλονότι τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τὴν εἰς τοὺς ναοὺς συνάθροισιν τῶν πιστῶν. Διότι ἀρχῆθεν, ἀφ' ἧς δηλαδὴ ἤρχισεν ἡ συνάθροισις τῶν πιστῶν διὰ θρησκευτικούς σκοπούς, κατέστη ἕκδηλος ἡ ἀνάγκη ἑνὸς μέσου πρὸς συγκέντρωσιν αὐτῶν. Σήμερον καὶ ἀπὸ πολλῶν ἤδη αἰῶνων οἱ κώδωνες ἀπὸ τοῦ κωδωνοστασίου πληροῦσι τὴν ἀνάγκην αὐτήν. Μέχρις οὗτος ὅμως ἀποβῶσι τοιαύτης σημασίας ὄργανα οἱ κώδωνες καὶ ἔτι μᾶλλον, ἕως οὗτος γενικευθῆ ἡ χρῆσις αὐτῶν, παρῆλθον πολλοὶ αἰῶνες, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων εἶναι ἄξιον νὰ παρακολουθήσωμεν πῶς ἐξελίχθη τὸ κωδωνοστάσιον ὡς μέλος ἀρχιτεκτονικὸν ἀναποσπᾶστος συνδεδεμένον πρὸς τὸ ὅλον ἀρχιτεκτονικὸν συγκρότημα τοῦ ναοῦ.

Πρὶν ἢ ὅμως εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐξελίξεως ταύτης, νομίζομεν καλὸν νὰ προτάξωμεν ὀλίγα τινὰ σχετικὰ πρὸς τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπετυγχάνετο ἡ συνάθροισις τῶν πιστῶν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας καὶ ἀργότερον.

Πρὸ τῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν εἰσαγωγῆς τῶν κωδῶνων ὑπῆρχον διάφοροι συνήθειαι πρὸς συνάθροισιν τῶν πιστῶν. Ἐκ τῶν Ὀδοιπορικῶν τοῦ Δ' αἰ. μ.Χ. πληροφοροῦμεθα, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῶν διωγμῶν, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ χριστιανοὶ δὲν ἠδύναντο νὰ τελῶσιν ἐλευθέρως τὰ τῆς λατρείας των, ὁ ἀρχιδιάκονος πρὸ τῆς ἀπολύσεως τῶν ἀκολουθιῶν ἀνήγγελλε τὸν τόπον καὶ τὴν ὥραν τῶν ἐπομένων ἱεροτελεστιῶν¹ ἢ οἱ ἐκ τῶν ὑπηρετῶν τοῦ ναοῦ καλούμενοι κρᾶκται, λαοσυνάκται ἢ θεοδρόμοι, εἰδοποιοῦν τοὺς πιστοὺς κρούοντες πολλάκις διὰ σφυρίου² τὴν θύραν ἑνὸς

¹ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΣΥΛΒΙΑΣ ἐν Νέῳ Σιών, Ζ', σ. 535, ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, Ὁ Χριστ. ναός, σ. 74.

² ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ, Δαυσ. Ἱστορία ρδ', ἐν ΜΙΓΝΕ, τ. 34, στ. 1210, ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. σ. 74.

ἐκάστου. Ἀργότερον μετεχειρίζοντο πλὴν τοῦ σφυρίου καὶ τὰς «σάλπιγγας πρὸς συγκάλεσιν τῶν ἀδελφῶν εἰς τὴν προσευχὴν»¹ καθὼς καὶ τὸ σήμαντρον, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο καὶ σημαντήριον², σημαντήρ³, ξύλον⁴ καὶ σύμβολον⁵.

Τὰ ἐν χρήσει σήμαντρα ἦσαν κυρίως τρία· δύο ξύλινα, τὸ μικρὸν καὶ τὸ μέγα, συνήθως ἐκ ξύλου σφενδάμου⁶ καὶ ἐν μετάλλινον, ἐκ σιδήρου⁷ ἢ χαλκοῦ⁸. Τὸ μικρὸν ἐκ ξύλου, τὸ χειροσήμαντρον⁹, ἦτο φορητὸν συγκρατούμενον ἐπὶ τοῦ ὤμου διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ κρουόμενον διὰ τῆς δεξιᾶς¹⁰, ἐνῶ τὸ μέγα ξύλινον, τὸ μεγασήμαντρον¹¹, καὶ τὸ μετάλλινον¹², τὸ ἁγιοσίδηρον¹³, ἐξηρτῶντο διὰ σχοινίου ἢ ἀλύσεως ἀπὸ δένδρων ἢ παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ ναοῦ· κρουόμενα δ' ἅπαντα διὰ ξυλίνων σφυρίων ὑπὸ τοῦ λαοσυνάκτου¹⁴, ἐκκλησιάρχου¹⁵ ἢ κανδηλάπτου¹⁶ εἰς διάφορα ἀπὸ τοῦ κέντρου σημεῖα παρῆγον ἤχους ἁρμονικούς¹⁷.

Τὰ σήμαντρα¹⁸ ἦσαν καθολικῶς ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ

¹ ΠΑΛΑΜΑΣ, Ὁρθόδοξος Χριστ. Λειτουργική, Κ/πολις 1886, σ. 45, βλ. καὶ ἸΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ, Λόγ. 19^{ος} § 3, ἐν MIGNÉ, τ. 88, στ. 937 καὶ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, ἔ.ἀ., σ. 74.

² ALLATIUS, σ. 4, ΒΑΛΣΑΜΩΝ, MIGNÉ, τ. 138, στ. 1073 - 76, DMITRIEWSKIJ, Τυπικά, I, 797.

³ ΓΕΡΜΑΝΟΣ Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ, MIGNÉ, τ. 98, στ. 385.

⁴ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, MIGNÉ, τ. 99, στ. 1784, ALLATIUS, σ. 5, 6, GOAR, Εὐχολόγιον, σ. 450, σημ. 5, DMITRIEWSKIJ, I, 233, 376, 604, 609, 852, Βίος Ὁσίου Κυπριανοῦ τῶν Καλαμιτζίων, ἐν Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata, N.S. IV, 1950, σ. 88.

⁵ ALLATIUS, σ. 6, DMITRIEWSKIJ, I, 621, 746, 762.

⁶ ALLATIUS, σ. 5: *lignum, ex quo conficitur corruptio vocabulo σφενδάκη vocant...*

⁷ ALLATIUS, σ. 6, DMITRIEWSKIJ, I, 831.

⁸ Β α λ σ α μ ὶ ν ἐν ΡΑΛΛΗ: - ΠΟΤΛΗ: Σύνταγμα..., IV, 520, DMITRIEWSKIJ, I, 872, MILLET ἐν BCH XXIX, 1905, σ. 127.

⁹ ALLATIUS σ. 4, ἐνταῦθα ὁ ALL. δίδει καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ μεγάλου σημάτων.

¹⁰ MILLET, ἔ.ἀ. σ. 124.

¹¹ D.A.C.L. III, 2 στ. 1971.

¹² Βλ. περιγραφὴν MILLET, ἔ.ἀ. σ. 124 καὶ εἰκ. 14.

¹³ D.A.C.L. III, 2 στ. 1971.

¹⁴ GOAR, ἔ.ἀ. σ. 450 σημ. 3.

¹⁵ DMITRIEWSKIJ, I, 604, 797.

¹⁶ GOAR, ἔ.ἀ. σ. 450 σημ. 3.

¹⁷ ALLATIUS, σ. 4.

¹⁸ Περὶ τῆς σειρᾶς χρήσεως, τοῦ χρόνου, τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ τρόπου κρούσεως αὐτῶν εὐρὴν λόγον ποιοῦσι τὰ Τυπικά τοῦ IB' αἰ. (DMITRIEWSKIJ, I, 376, 604, 609, 658, 762, 797, 831 κ.ἀ. βλ. καὶ MILLET ἐν BCH XXIX, 1905, σ. 126 ἔξ. περὶ δὲ τῆς συμβο-

γενικώτερον παρὰ τῆ Ἀνατολικῆ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τοῦ Θ' αἰ., ὁπότε εἰσῆχθησαν οἱ μετάλλινοι κώδωνες. Ἐνταῦθα κρίνομεν ἀναγκαίαν μικρὰν διασάφησιν, ἔπειδὴ παρὰ πολλῶν ὑποστηρίζεται, ὅτι ὁ κώδων εἶναι μὲν λατινικὴ ἐπινόησις¹, κατέστη δὲ γνωστὴ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων κατὰ τὸν ΙΓ' αἰ.²

Οἱ κώδωνες δὲν ἦσαν ἄγνωστοι εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου ἡ μαγικὴ αὐτῶν σημασία, πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῶν πονηρῶν δαιμόνων, φαίνεται νὰ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη δοξασία³ ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων εὐρίσκομεν αὐτοὺς εἰς Κίναν καὶ Ἰνδίας⁴, Φοινίκην καὶ Αἴγυπτον⁵ Ἀσσυροβαβυλωνίαν, Καύκασον⁶ καὶ Ἰουδαίαν⁶ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων⁷.

Γνωστοί, λοιπόν, ἀπὸ χιλιετηρίδων καὶ χρησιμοποιούμενοι μέχρι τοῦ Γ' αἰ. μ.Χ. εἰς τὰ ἱερὰ καὶ τοὺς ναοὺς⁸, τὸ στρατόπεδον⁹, κατὰ διαφόρους

λικῆς αὐτῶν σημασίας γράφει ὁ Βαλαμῶν ἐν ΡΑΛΛΗΙ-ΠΟΤΛΗΙ, Σύνταγμα..., IV, σ. 520. Περὶ σημάτων ὄρα καὶ TH. DOMBART, Das Semauterium, die fröhechristliche Holzglocke ἐν Die christliche Kunst XX, 1924, σ. 51-63 καὶ 77-78.

¹ MILLET, L'école grecque..., σ. 135, ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, Χριστ. ναός, σ. 77.

² MILLET, ἔ.δ. σ. 135 (ὁ ἴδιος ἐν BCH XXIX, 1905, σ. 123, ὁμιλεῖ περὶ χρῆσεως τῶν κωδῶνων παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ.), ΖΑΧΟΣ, Μεσαιων. μνημ. Γορτυνίας, ἐν ΑΔ 1922, σ. 75, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησιαί Γορτυνίας, σ. 58.

³ STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier . . . , II, σ. 628.

⁴ L. MORILLOT, Études sur l'emploi des clochettes chez les anciens . . . , Dijon 1888, σ. 23.

⁵ BOSSERT, Geschichte der Kunstgewerbe, III, σ. 391 (θαυμασίας ἐργασίας κώδων Ζ' αἰ. π.Χ. ἔχων ἀποτροπιαστικὴν ιδιότητα), σ. 427, εἰκ. 7 (μορφὴ κρατεῖ κώδωνα), IV, σ. 11 (ἐκ τοῦ Καυκάσου), LAYARD, Niniveh und Babylon, σ. 136 (χαλκοὶ κώδωνες μὲ σιδηρὰ γλωσσίδα, 860 π.Χ., ἐκ τῶν ἀνακτόρων τοῦ Ἀσουρβανιπάλ), MEISSNER, Babylonien und Assyrien, 1920, εἰκ. 142 (Μουσείου Βερολίνου, τοῦ 800 π.Χ., μὲ μυθολογικὰς παραστάσεις).

⁶ ΕΞΟΔΟΣ, 28, 30.

⁷ Ἐκ τῆς ΜΜ Ι ἐποχῆς προέρχονται οἱ γνωστοὶ πήλινοι «κώδωνες» τῆς Κρήτης. Πρβλ. MACKENZIE, The Pottery of Knossos, JHS XXIII, 1903, σ. 167, εἰκ. 1, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Τύλισος Μινωικῆ, σ. 229, EVANS, The Palace of Minos at Knossos, I, σ. 175, εἰκ. 124, ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Δύο πρόιμοι Μινωικοὶ τάφοι ἐκ Βοροῦ Μεσαρᾶς, ἐν ΑΔ 1930-31, σ. 158 ἔξ. εἰκ. 21, Τοῦ αὐτοῦ ἐν ΑΔ 1933-35 Παράρτ. σ. 51 καὶ εἰκ. 2, 5-7, Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Τὰ Μινωικὰ οἰκιακὰ ἱερὰ, ἐν Κρητ. Χρον. Η', 1954, σ. 474, ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Κρητομυκηναϊκὴ Θερησκεία, 1948, σ. 69 ἔξ.

⁸ Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης ὑπάρχουσι χαλκοὶ καὶ πήλινοι ἀναθηματικοὶ κώδωνες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς προερχόμενοι ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Χαλκιοῦκου Ἀθηνᾶς (DICKINS, BSA XIII, 1906-7, σ. 150, 153) καὶ τοῦ Μενελαεῖου (WACH, BSA XV, 1908-9, σ. 148 καὶ πίν. VIII, 23) καθὼς καὶ πήλινα ἀνάγλυφα μετὰ παραστάσεως κωδῶνων ἐκ τοῦ Ἀμυκλαίου (τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα εὐρεθέντα κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ παρελθόντος ἔτους δὲν ἔχουσιν εἰσέτι δημοσιευθῆ).

⁹ Εἰς τὸ στρατόπεδον καὶ τὰς τετειχισμένας πόλεις οἱ περιπολάρχαι κατὰ τὴν

ἐκδηλώσεις τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς¹, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου καὶ τὸν ἰπ-
πόδρομον², ὡς ἀποτρόπαια³ κλπ., ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ κώδωνες τὸ πρῶ-
τον ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν κλήσιν τῶν πιστῶν. Διὰ τὴν αὐ-
τὴν δὲ ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν⁴ εἰσῆχθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον ἐκ τῆς Δύσεως
τὸν Θ' αἰ., ὅτε ὁ δόγης τῆς Βενετίας Ursus Partecipazio ἀπέστειλεν εἰς
τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ τὸν Γ' μεταλλίνους κώδωνας⁵, διὰ τὴν ἀνάρτη-
σιν τῶν ὁποίων ἰδρυθῆ ἰδιαίτερος πύργος πρὸ τοῦ ἔξωνάρθηκος τῆς Ἀγίας
Σοφίας⁶.

² Ἀπὸ τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἐντεῦθεν ἔχομεν, ἰδίᾳ εἰς τὰς μονάς, παραλλήλως
χρῆσιν τῶν μεταλλίνων κωδῶνων καὶ τῶν σημάτων⁷, ἅτινα ἐπὶ πολλοὺς
ἔτι αἰῶνας ἐξηκολούθησαν ὄντα ἐν χρῆσει⁸.

Οἱ κώδωνες καὶ τὰ σημάτριά τῶν ναῶν ἀνηρτῶντο εἴτε εἰς τὰ ἐπὶ
τοῦτῳ ἰδρυόμενα κωδωνοστάσια ἢ ἀκόμη καὶ εἰς προϋπάρχοντας πύργους.

νύκτα ἐφώδευον σημαίνοντες κώδωνα, ἵνα οἱ φρουροὶ ᾧσιν ἐν ἐργηγόρῃσι (ΘΟΥΚ.
Δ' 135, ΠΛΟΥΤ. Ἄρατ. 7). Καὶ αἱ ἀσπίδες τῶν Ἀρχαίων ἦσαν ἐφωδιασμένοι διὰ κω-
δωνίσκων· πρβλ. ΑἴΣΧ. Ἐπιτὰ Θηβ. 386.

¹ ΔΙΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ (ΙΗ 26, 6) γράφων περὶ τῶν προετοιμασιῶν διὰ τὴν
κηδείαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, λέγει, ὅτι ἐπὶ τῶν ἄκρων τῆς ἀρμαμάξης ἐφ' ἧς ἔδει κα-
τακομισθῆναι τὸ βασιλικὸν σῶμα... ὑπῆρχε θύσανος δικτυωτός, ἔχων εὐμεγέθεις κώδωνας.

² Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ DUMONT (Le musée de S. Irène à Constantinople, ἐν
RA 1868, σ. 256) περιγραφόμενον ἀνάγλυφον τῆς Κων/πόλεως (V' αἰ. μ.Χ.) εἰκονίζον-
ται δύο ἄνδρες κρούοντες κώδωνα καὶ δίδοντες οὕτω πιθανῶς τὸ σύνθημα ἐνάρξεως
τῶν ἀγώνων ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ.

³ Εἰς τὰ φάλαρα τῶν πολεμικῶν ἵππων ἐκρέμων κωδωνίσκους πρὸς ἐκφόβησιν
τῶν ἐχθρῶν (ΕΥΡΙΠ. Ρῆσος, 308) ἢ ἀπλῶς ὡς περιήπτα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἀλεξίκακον ἀρ-
χήν ἀνάγονται πιθανῶς οἱ κωδωνίσκοι, τοὺς ὁποίους σήμερον κρεμοῦν εἰς τὰς προμε-
τωπίδας ἢ τοὺς χαλινοὺς τῶν ἵππων καὶ τῶν πῶλων. Ὅρα καὶ Délos, XVIII, σ. 325.

⁴ Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κωδῶνων ὄρα καὶ Κ. ΡΑΛΛΗΝ ἐν Ἐπιστ. Ἐπετ. τοῦ
Πανεπιστημίου, Θ', 1913, σ. 79-98.

⁵ BARONIUS, Annal. eccles., X, σ. 218, GOAR, ἔ.ἀ. σ. 450 σημ. 5, ΣΩΤΗΡΙΟΥ,
Χριστ. Βυζ. Ἀρχ., Α', σ. 236. Βλ. καὶ ἐνταῦθα εἰς τὸ κεφ. περὶ τῆς χρονολογικῆς σει-
ρᾶς τῆς κατασκευῆς τῶν σωζομένων κωδωνοστασιῶν.

⁶ Οἱ κώδωνες οὗτοι, κατὰ τὸν GRELOT (Voyage de Constantinople, ἔκδ. 1881,
σ. 151), ὑπῆρχον μέχρι τοῦ 1453, ὅποτε οἱ Τοῦρκοι ἔτηξαν αὐτοὺς διὰ νὰ κατασκευά-
σουν πυροβόλα.

⁷ Διὰ τὴν μετὰ τὸν Θ' αἰ. διάδοσιν τῶν κωδῶνων βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΝ, MIGNÉ,
τ. 144, στ. 24, ДМИТРИЕВСКИ, I, 797, MILLET ἐν BCH XXIX, 1905, σ. 123, διὰ τὴν
παράλληλον δὲ χρῆσιν κωδῶνων καὶ σημάτων βλ. BROCKHAUS, Die Kunst in den
Athos-Klöstern, σ. 36, BARSKIJ ἐν DE BEYLIÉ, L'hab. byz., εἰκ. 62 καὶ MILLET,
ἔ.ἀ. σ. 125, ὅπου ἡ περιγραφή τοῦ BARSKIJ διὰ τὴν ἐκ παραλλήλου χρῆσιν κωδῶνων
καὶ σημάτων εἰς τὴν Μ. Λαύρα, Βατοπεδίου κ.ἀ.

⁸ Ἐπιβίωσιν τῶν σημάτων ἔχομεν καὶ σήμερον, ἴσως διὰ λόγους παραδόσεως,
ἐν ταῖς Μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Μετεώρων.

Διότι οἱ πύργοι δὲν ἐμφανίζονται τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς περὶ τὸ 1000 χρό-
 νους καὶ πολλῶ μᾶλλον μετὰ τὰς Σταυροφορίας κατ' ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως,
 ὡς ὑπὸ τινων ὑπεστηρίχθη¹· κατεσκευάζοντο ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν ἢ
 μᾶλλον ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων.

Ἡ πρώτη ἰδέα τοῦ πύργου ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ δὴ εἰς
 τὴν Μεσοποταμίαν, ὅπου ἀπὸ τῆς 3ης χιλιετηρίδος τὸ συμπλήρωμα τοῦ
 ναοῦ εἶναι ὁ Πύργος (Zikkurat), ὅστις θεωρεῖται ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐν-
 τευκτῆριον τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι τὸ μνημειωδέστατον καὶ χαρακτηριστικώ-
 τaton ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Μεσοποταμιακοῦ πολιτισμοῦ². Ἀργότερον προσ-
 κεκολλημένοι εἰς τὰ τεῖχη ἢ ἰστάμενοι αὐτοτελεῖς εἶχον κυρίως ἀμυντικὸν
 χαρακτῆρα³. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους τοὺς εὐρίσκομεν συνεχομένους
 πρὸς κοσμικὰ κτήρια⁴, τόσον δὲ συνήθης ἦτο ἡ κατασκευὴ πύργων εἰς διά-
 φορα οἰκοδομήματα, ὥστε αἱ ὑψηλαὶ ἑλληνικαὶ οἰκίαι ὠνομάζοντο πύργοι.
 Ἐπινόησις, λοιπόν, τῶν παλαιότερων ἀρχιτεκτόνων οἱ πύργοι ἐξηκολούθη-
 σαν νὰ ἰδρῶνται κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρό-
 νους οὐ μόνον εἰς κοσμικὰ κτήρια (ἀνάκτορα, ἐπαύλεις καὶ μεγάλα οἰκοδο-
 μήματα)⁵ ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς περιβόλους τῶν ναῶν⁶· ἐπεκράτησε δ' εἶτα ἡ
 συνήθεια καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν νὰ ὑψοῦνται τοιαῦτα
 κτίσματα εἴτε ὡς κλιμακοστάσια ἄγοντα εἰς τὰ ὑπερῶα τῶν ναῶν, ὡς π.χ.
 εἰς Ἅγιον Βιτάλιον τῆς Ραβέννης⁷, Ἅγιαν Σοφίαν τῆς Θεσσαλονίκης⁸ κλπ.
 εἴτε κυρίως διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ναῶν. Τοὺς ἀμυντικούς αὐτοὺς πύρ-

¹ MILLET, L'école grecque . . . , σ. 135, RIVOIRA, Architettura Lombarda, σ. 50.

² Πρβλ. τὸν «Ἐτεμενάνκι» (τὸν πύργον δηλ. τοῦ περιφημοτάτου ναοῦ τῆς Βαβυ-
 λῶνος «Ἐσάγλα»), ὅστις ὑπὸ τὸ ὄνομα πύργος Βαβέλ διηγωνίσθη διὰ τῆς Π.Δ. καὶ
 προσέλαβε παγκόσμιον σημασίαν. Περὶ τοῦ Zikkurat τῆς Ur, ὅστις εἶναι ὁ καλύτερον
 διατηρούμενος πύργος τῆς Μεσοποταμίας καὶ τοῦ Ἐτεμενάνκι ὄρα: KOLDEWEY, Das
 wieder erstehende Babylon, 1925, σ. 189 ἐξ., UNGER, Babylon, die Heilige Stadt,
 1931, σ. 133, 176, 200 εἰκ. 7, 34 καὶ 35, ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Σουμερικὸς καὶ Βαβυλωνιακὸς
 πολιτισμὸς, 1949, σ. 29, 58-60, 160 ἐξ., L. WOOLLEY, Ur, Histoire d'une decouverte,
 1957, σ. 87-90, κ.ά.

³ Ο J. YOUNG εἰς τὸ τέλος τοῦ ἀρθρου του Studies in South Attica, ἐν He-
 speria, XXV 1956, σ. 122-146, δίδει πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ αὐτῶν.

⁴ Ἀναφέρομεν πρόχειρον παράδειγμα τὸ ἀνάκτορον τῆς παρὰ τὸν Ἔρμον Λαρί-
 σης (Ἦ' αἰ. π.Χ.) μετὰ δύο πύργων ἐκατέρωθεν τῆς στοᾶς τῆς προσόψεως (Larisa am
 Hermos, I, σ. 84 ἐξ. ἢ ἀναπαράστασις ἐν πίν. 30).

⁵ Ψηφιδωτὸν τοῦ Bardo ἐκ ρωμ. ἐπαύλας El-Alia, RIVOIRA, Archit. Lomb.,
 εἰκ. 58, DE BEYLIÉ, L'hab. byz., εἰκῶν ὑπὸ τὸν τίτλον.

⁶ Ναὸς Διὸς εἰς Ἡλιούπολιν (Baalbeck), RIVOIRA, ἔ.δ. σ. 51.

⁷ COLASANTI, L'arte bis. in Italia, εἰκ. ἐν σ. 3.

⁸ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, Α', εἰκ. 236.

γους εὑρίσκομεν εἰς τὰς γωνίας τῆς προσόψεως τοῦ αἰθρίου πολλῶν βασιλικῶν ὡς π.χ. τῶν Φθιωτίδων Θεβῶν¹, τῆς Δημητριάδος², τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Γάζης³, τῆς Ἐπιδαύρου⁴, τοῦ Κωρύκου⁵ πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Ρώμης καθὼς καὶ τοῦ ἐν Porto ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου⁶. Ἄλλοτε πάλιν συναντῶμεν αὐτοὺς εἰς τὰς γωνίας τοῦ νάρθηκος, ὡς εἰς τὸν προΐουστινιάνειον Ἁγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τῆς Ἐφέσου⁷, τὸν Ἁγ. Λαυρέντιον τοῦ Μιλάνου⁸, εἰς ἐκκλησίας τῆς Μ. Ἀσίας⁹ ὡς καὶ εἰς πολλὰς συριακὰς βασιλικὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ἀξίζει ν' ἀναφερθῇ ὁ πύργος τῆς βασιλικῆς τοῦ Djerâdeh¹⁰, ὅστις ὑψοῦται κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ νάρθηκος πρὸς Β., καθὼς καὶ ὁ πύργος τῆς βασιλικῆς τοῦ Kasr-il-Benât¹¹. Εἰς τὴν Συρίαν, τῆς ὁποίας οἱ ναοὶ ἔστερουντο κατὰ τὸ πλεῖστον αἰθρίου, οἱ πύργοι ὠρθοῦντο πολλάκις ἐκατέρωθεν τοῦ τοξωτοῦ πυλῶνος (βασιλικὴ Τουρμανίν¹², Ρουβέχας¹³, Κάλβ-Λοζέ¹⁴, Ἁγ. Σεργίου Σεργιουπόλεως¹⁵ κ.ἄ.) ἐνίοτε δὲ ὑψοῦντο ὑπεράνω τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ παστοφοριῶν (Ρουβέχα καὶ ἀλλαχοῦ), ὁπότε ἐσχηματίζετο ἡ ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἐλληνοιστικῆς ἐποχῆς τετραπυργία¹⁶. Αὐτοὶ μάλιστα οἱ πύργοι οἱ τόσον συνήθεις εἰς τὰς βασιλι-

¹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν ΑΕ 1929, σ. 47, πίν. Γ, 1.

² ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἄ. σ. 181 καὶ εἰκ. 12.

³ Κατὰ ΧΟΡΙΚΙΟΝ τὸν Γαζαῖον (Ἐγκ. εἰς Μαρκιανὸν II, 30) ὁ ναὸς οὗτος ἦτο ὠχρωμένος ἀσφαλείᾳ φρουρίου δυοῖν ἀμέλει πύργων περιεστώτων τὴν εἴσοδον.

⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βασιλική, Α', εἰκ. 26.

⁵ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, Α', εἰκ. 158.

⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἄ. Α', σ. 100 πίν. Α.

⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἄ. εἰκ. 24.

⁸ RIVOIRA, Archit. Lomb., σ. 48.

⁹ Ὡς εἰς Μπίν-μπιρ-Κιλισσέ, παρὰ τὴν Δέρβην (WULFF, Altchristliche und byz. Kunst, I, σ. 234 καὶ εἰκ. 231, 232, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, ἔ.ἄ. εἰκ. 165-66).

¹⁰ BUTLER, Architecture and other Arts, σ. 152 καὶ εἰκ. 60.

¹¹ BUTLER, ἔ.ἄ. σ. 157. Τὰ εἰς τοὺς τοίχους τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου τοῦ πύργου αὐτοῦ τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐχρησίμευον πιθανώτατα διὰ τὴν ἀνάρτησιν σημάτων, διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θεωρεῖται οὗτος ὡς ὁ παλαιότερος πύργος κωδωνοστασίου.

¹² DE VOGÜÉ, La Syrie centrale, πίν. 130, 132-136.

¹³ BUTLER, Ancient Architecture in Syria, II B Northern Syria, 1920, εἰκ. 165, 167, πίν. XV.

¹⁴ BUTLER, Architecture and other Arts, εἰκ. 89 καὶ εἰκῶν ἐν σελ. 224.

¹⁵ SPANNER - GUYER, Rusapha, πίν. 27.

¹⁶ ΠΛΟΥΤ. Εὐμ. 8: τὰς κατὰ τὴν χώραν ἐπάλλεις καὶ τετραπυργίας.

κάς, ἰδίᾳ τῆς Συρίας, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἀπεικόνισις αὐτῶν εἰς ψηφιδωτὰ¹ καὶ ἔργα γλυπτικῆς καὶ μικροτεχνίας², εἶναι οἱ παλαιότεροι πρόδρομοι τῶν κωδωνοστασιῶν τῆς Δύσεως³.

Ὡς ἦτο λοιπὸν φυσικὸν πολλοὶ ἐκ τῶν προϋπαρχόντων πύργων ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν σημάτων, μετὰ δὲ τὴν διάδοσιν τῶν κωδώνων ἡ φαντασία καὶ ἡ ἀμιλλα τῶν ἀρχιτεκτόνων ἐδημιούργησαν ποικιλίαν σχεδίων καὶ συνδυασμῶν καὶ εἰς τὸ κτίσμα τοῦτο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ κωδωνοστάσιον.

¹ Revue Biblique XLIII, 1934, σ. 393 πίν. XXVI (ψηφ. τοῦ Κιριμίτ-Μεχαγιέτ Ὑπεριορδανίας, ὅπου παρίσταται βασιλικὴ με 4 πύργους), VENTURI, Storia dell'arte italiana, I, 1901, σ. 123 εἰκ. 111 (ψηφ. θριαμβ. ἐπίδος τῆς S. Maria Maggiore εἰκονίζον ναὸν τῆς Ἱερουσαλήμ μετὰ 2 κυκλικῶν πύργων) βλ. καὶ RIVOIRA, Archit. Lomb., σ. 56.

² Λειψανοθήκη τῆς Brescia (STRZYGOWSKI, Kleinasien, 1903, σ. 213 εἰκ. 148), πυξίς τοῦ Βερττ. Μουσείου (τοῦ Werden) (STRZYGOWSKI, ἔ.ἀ. σ. 214 εἰκ. 150) πρβλ. καὶ τὸ τύμπανον θύρας Ἁγίας Σαβίνης Ρώμης (BERTHIER, Les portes de S. Sabine à Rome, σ. 54).

³ Ἐκ τῆς Συρίας μετεφέρθη τὸ σχέδιον τῆς προσόψεως τῶν βασιλικῶν εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ἐφηρμόσθη τὸ πρῶτον εἰς τοὺς ρωμανικοὺς ναοὺς μετασηματισθέντων τῶν πύργων εἰς κωδωνοστάσια.

Α. BYZANTINA ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Θ Ε Σ Ι Σ

Ἡ θέσις τοῦ κωδωνοστασίου ὡς πρὸς τὸν ναὸν δὲν ἦτο καθωρισμένη, ἀλλ' ἐξηγητᾶτο μᾶλλον ἐκ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ ἀρχιτέκτονος. Ἐν καὶ ἡ φυσικωτέρα ἢ μᾶλλον ἢ αἰσθητικῶς προτιμωτέρα θέσις αὐτοῦ εἶναι παρὰ τὸ ἱερὸν¹, εἰς τρία μόνον μνημεῖα τὸ εὐρίσκομεν παρ' αὐτό². Εἰς τὸν Ἅγιον Ἀπολλινάριον *in Classe* τῆς Ραβέννης ὀρθοῦται ὡς κυλινδρικός πύργος αὐτοτελῆς 5 μ. περίπου ΒΔ. τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1). Τὸ δεύτερον παράδειγμα εἶναι εἰς τὴν Σπάρτην. Κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὁσίου Νίκωνος παρὰ τὸ ἱερὸν βῆμα εἶχεν ἰδρυθῆ πύργος, ἵνα χρησιμεύῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς κλιμακοστάσιον (εἰκ. 2). Ἐπ' αὐτοῦ κατόπιν ἀνηρτήθησαν τὰ σήμαντρα καὶ οἱ κώδωνες, δι' ὃ καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερον τῶν διασωθέντων πύργων-κωδωνοστασίων εἰς τὴν Ἑλλάδα³. Εἰς τὴν αὐτὴν περίπου θέσιν, κατὰ τὸ Α. ἄκρον τῆς Ν. πλευρᾶς, ἴδρται ἀργότερον καὶ εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστραῖ⁴ (πίν. 8α).

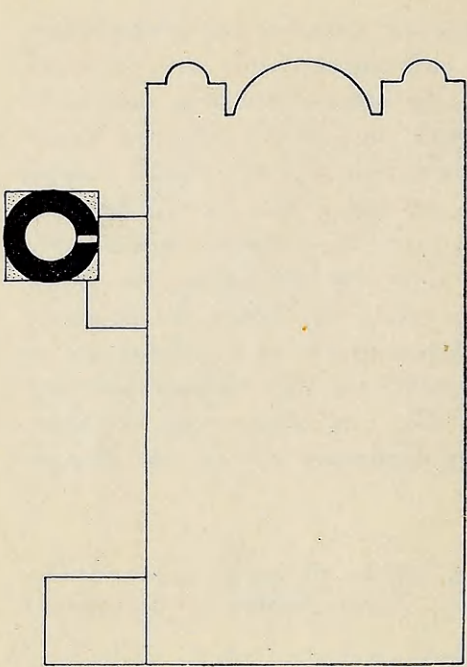
¹ Συμφώνως πρὸς τὸν αἰσθητικὸν κανόνα, καθ' ὃν τὰ ὑψηλότερα (ὡς εἶναι ἐν ταῦθα τὰ κωδωνοστάσια) πρέπει νὰ τοποθετῶνται πάντοτε ὀπισθεν τῶν χαμηλοτέρων (ὡς εἶναι ὁ ναός).

² Ἀντιθέτως εἰς τὴν Δύσιν, ἣτις ἀρέσκεται εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ ὑψηλοὺς πύργους, πολλαὶ ἐκκλησίαι ἰδρυθεῖσαι ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. ἐξ. διατηροῦν τὰ παρὰ τὸ ἱερὸν κωδωνοστάσιά των. Ὑπενθυμίζω τὴν Μητρόπολιν τοῦ Albi (CORROYER, *Architecture romane*, σ. 105, εἰκ. 72), τὸν S. Gall (SIMPSON, *A History of Architectural Development*, II, εἰκ. 93, ENLART, *Manuel d'archéologie Française*, I, σ. 186), τὸν Ἅγ. Πέτρον τῆς Worms (SIMPSON, ἔ. ἀ. σ. 193 καὶ εἰκ. 133, 134), τὴν Μονὴν S. Riquier (ENLART, ἔ. ἀ. I, σ. 186 καὶ εἰκ. 59), τὴν Μητρόπολιν τῆς Bonn (RIVOIRA, *Archit. Lomb.*, εἰκ. 601), τοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους τῆς Κολωνίας (RIVOIRA, ἔ. ἀ. εἰκ. 604), τὸν San Ciriaco τῆς Gernrode (RIVOIRA, ἔ. ἀ. σ. 686 καὶ εἰκ. 575), τὴν Μητρόπολιν τῆς Πίζης (FLETCHER, *A History of Architecture*, σ. 275, 276), τὴν ὑπὸ κιστερκιανῶν μοναχῶν ἰδρυθεῖσαν Φραγκικὴν ἐκκλησίαν τῆς Στυμφαλίας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Athènes 1956, 3, σ. 100, εἰκ. 1 καὶ πίν. VI) κ. ἄ.

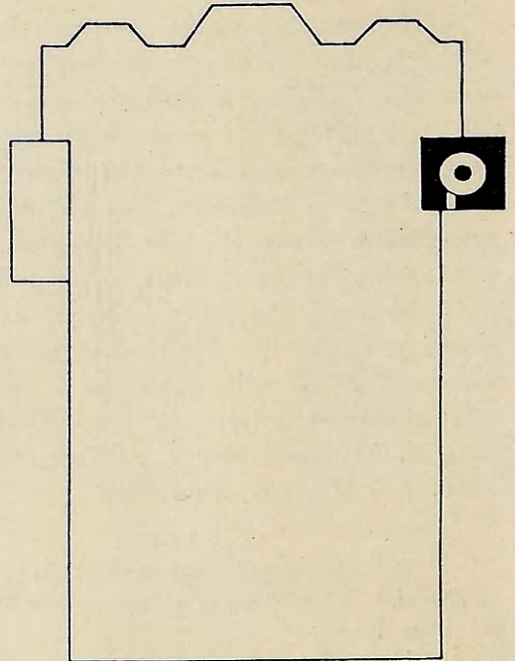
³ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν ΠΑΕ 1939, σ. 115, πίναξ ἑναντι σ. 118 καὶ ἐν Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, Α', σ. 237.

⁴ STRUCK, *Mistra*, εἰκ. 30.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα τῶν παρὰ τὸ ἱερὸν ἰδρυμένων πύργων θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ ἓν εἰσέτι, μνημονευόμενον ἐν τῷ Βιωι τοῦ ΟΣΙΟΥ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ τῶν Καλαμιτζίων. Ὡς ἀναφέρει ὁ βιογράφος αὐτοῦ, ὁ Ὅσιος πρὸς τὸ μέρος τοῦ θυσιαστηρίου ταμεῖον ἀνήγειρε..., ἐπάνω δὲ τούτου πύργον ᾠκοδόμησεν, ἐν κλίμακι κοχλίων ἀνιέναι ἐπάνω τὸν τεταγμένον ἀδελφὸν κρούειν τὸ ξύλον πρὸς τὸ συνάγεσθαι τοὺς ἀδελφοὺς εἰς τὰς τετυπωμένας ὥρας τοῦ ψάλλειν καὶ εὐχαριστεῖν τὸν φιλόανθρωπον θεόν¹.

Εἰκ. 1. Ὁ Ὅσιος Ἀπολλινάριος in Classe.

Εἰκ. 2. Ὁ Ὅσιος Νίκων τῆς Σπάρτης.

Περισσότεροι εἶναι οἱ ναοί, τῶν ὁποίων τὰ κωδωνοστάσια εἶναι ἐκτισμένα ὡς πύργοι ἀνεξάρτητοι αὐτῶν, τοποθετημένοι εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς προσόψεως ἀπόστασιν. Οὕτως εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Νικαίας², τὴν Μονὴν τῶν Ἀρχαγγέλων εἰς Βοστίτσαν³ (πίν. 1β), τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν τῆς Καρυταίνης⁴ (εἰκ. 6) καὶ τὴν Ἀγ. Σοφίαν Τραπεζοῦντος (πίν. 6α) ἰδρῦθη

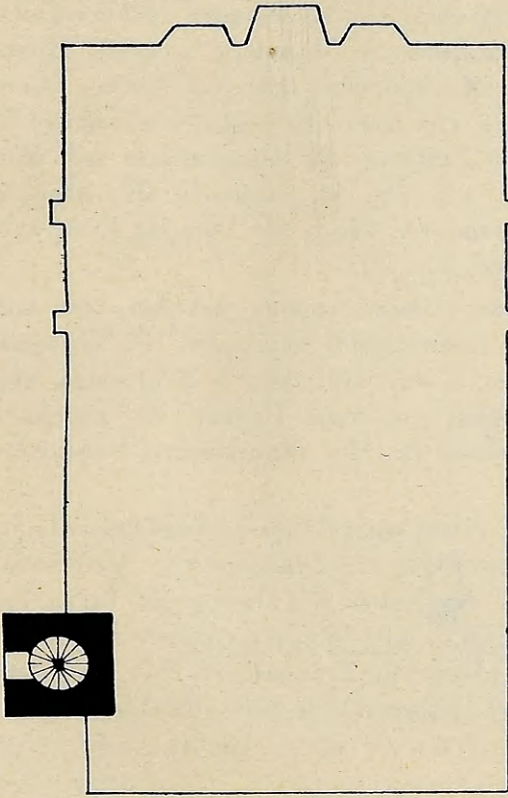
¹ G. SCHIRÒ ἐν Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata N. S. IV, 1950, σ. 88.

² WULFF, Die Koimesiskirche in Nicäa, εἰκ. 1.

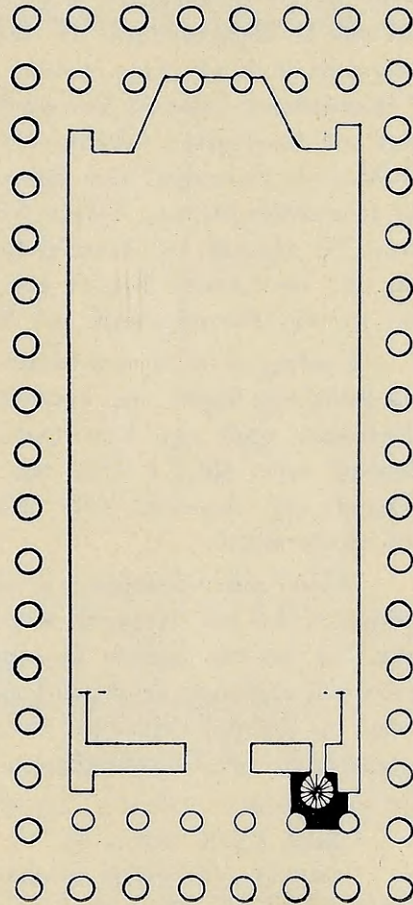
³ BARSKIJ ἐν DE BEVLIE, L'hab. byz., σ. 62.

⁴ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησῖαι τῆς Γορτυνίας, σ. 56, εἰκ. 25.

παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως εἰς τὸν Ἅγιον Ἀπολλινάριον τὸν Νέον (πίν. 2β), τὸν Ὅσιον Λουκᾶν Φωκίδος, τὸν ναὸν τῆς Νερέδιτσα (παρὰ τὸ Νοβγορόδ τῆς Ρωσίας)¹ καὶ τὴν Μ. Βατοπεδίου κεῖται ἔναντι τῆς ΝΔ. γωνίας. Ἴσως δὲ εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον κατάλογον νὰ

Εἰκ. 3. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Δαφνίου.

Εἰκ. 4. Ὁ Παρθενών.

ἀνήκη καὶ ἡ Μ. Λαύρας (Ἅγ. Ὄρους) διότι δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ², τῇ νῦν ἀποκειμένη ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς, μνημονευόμενον κωδωνοστάσιον τοῦ 1060 νὰ εἶναι τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὴν «στάμ-

¹ LAZAREV, Νοβγορόδ, πίν. 42, b.

² MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. Athos ἀρ. 333.

παν» τοῦ 1810¹ νοτιοδυτικῶς τοῦ νάρθηκος, ἐν ἣ δηλ. ἀκριβῶς θέσει ὑπάρχει καὶ τὸ σημερινόν.

Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ὁ πύργος πλησιάζει πρὸς τὸν ναὸν καὶ ἐφάπτεται εἴτε τῆς Δ. πλευρᾶς αὐτοῦ, ὡς εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως² (μέσον Δ. πλευρᾶς), τὸν Παρθενῶνα (Ν. ἄκρον Δ. πλευρᾶς) (εἰκ. 4) καὶ τὴν Μ. Ξηροποτάμου (Β. ἄκρον Δ. πλευρᾶς)³, εἴτε ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐπίσης ἀλλὰ εἰς τὴν μίαν γωνίαν αὐτῆς κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ νάρθηκος ἢ ἐξωνάρθηκος ὅπως εἰς τὴν μονὴν Sanahin τῆς Ἀρμενίας⁴, εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Βροντοχίου (Ἀφεντικό) τοῦ Μυστρᾶ (εἰκ. 7), τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους εἰς Λεοντάση⁵ εἴτε ἀκόμη κατὰ τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν, ὡς εἰς τοὺς ἀναφερθέντας Ὅσιον Νίκωνα Σπάρτης καὶ Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ (Ν. πλευρά), τὸ Kasr-il-Benât⁶ καὶ τὴν Μ. Δαφνίου (Β. πλευρά) (εἰκ. 3), τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τοῦ Μυστρᾶ (Δ. ἄκρον Β. πλευρᾶς⁷), ὡς ἐπίσης καὶ τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ (εἰκ. 8).

Συνήθης εἶναι ἡ τοποθέτησις τῶν κωδωνοστασίων καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸ τῆς κεντρικῆς θύρας τῆς προσόψεως προπύλου ἢ προστώου. Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὴν Καστοριάν (εἰκ. 5 καὶ πίν. 3β), ἡ Σοροεανί τῆς Σερβίας (πίν. 4β),⁸ ἡ Žiča τῆς Σερβίας⁹, ἡ Ἁγία Ριψίμη εἰς Waghar-scharpat τῆς Ἀρμενίας (πίν. 10α) εἶναι ἐκ τῶν ὠραιότερων δειγμάτων τοῦ τύπου αὐτοῦ.

Ἄλλοῦ πάλιν ὁ τελευταῖος οὔτος τύπος συστέλλεται, ὑποχωρεῖ καὶ ἐπικάθηται ἢ ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοῦ προστώου, ὅπως εἰς Σάμαρην τῆς Μεσσηνίας (πίν. 3α) καὶ τὴν ὠραίαν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν τῆς Προισρένης (πίν. 7α) ἢ ἐπὶ τοῦ νάρθηκος ὡς εἰς τὸ Roganovo¹⁰, τὸν Ἁγ. Δημήτριον τοῦ Βέλες (παρὰ τὰ Σκόπια) (πίν. 6β), τὴν Θεοτόκον τῆς Στεννημάχου (πίν. 4α), τὴν Lazarica¹¹, τὸν Παντοκράτορα, τοὺς Ἀρχαγγέλους καὶ τὸν Ἁγ. Ἰωάν-

¹ BCH XXIX, 1905, σ. 89.

² GRELOT, Voyage de Constantinople, σ. 155, ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις Ἁγ. Σοφίας, Α' πίν. ΙΖ', ΙΘ', ΚΑ'.

³ BARSKIJ, τ. III, εἰκῶν ἔναντι σ. 306.

⁴ KATCHATRIAN, Architecture arménienne, εἰκῶν ἐν σ. 88.

⁵ ORLANDOS ἐν REG XXXIV, 1921, εἰκῶν ἔναντι σ. 169.

⁶ BUTLER, Architecture and other Arts, σ. 156.

⁷ STRUCK, Mistra, εἰκ. 65.

⁸ DEROKO ἐν L'art byz. chez les Slaves . . . , σ. 137.

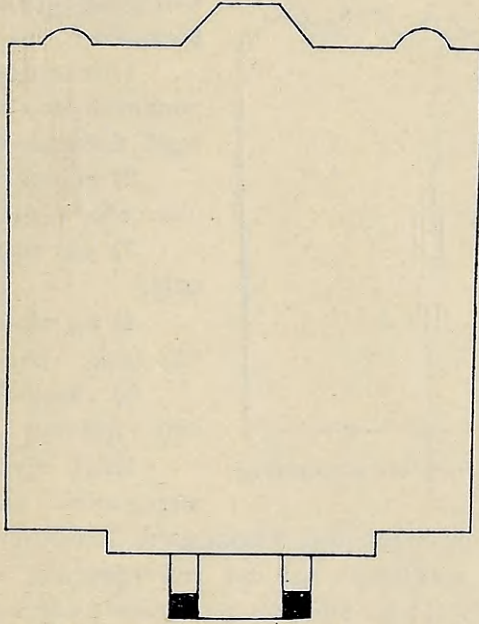
⁹ MILLET, L'art serbe, σ. 58, BOSCOVIĆ ἐν B.I.A.B. X, 1936, εἰκ. 18.

¹⁰ DEROKO, Archit. et decor. serbe, εἰκ. 451 καὶ 472.

¹¹ DEROKO, ž. ἄ. εἰκ. 311, 356, MILLET, L'art serbe, σ. 164 καὶ εἰκ. 190, 191.

νην τὸν Ἀλειτούργητον τῆς Μεσημβρίας¹, τὴν Μ. Ἐσφιγμένου², ἴσως δὲ καὶ τὴν Γραčanica³.

Ναοὶ τινες τῆς Σερβίας, ὡς ὁ Ἅγ. Νικόλαος τῆς Kuršumlija⁴, τοῦ Djurdjevi - Stuproni εἰς Berane⁵ (πρὸ τῆς μετασκευῆς τοῦ νάρθηκος) καὶ ὁ ἀρχαιότερος σταυροεπίστεγος ναὸς τοῦ Ἅγ. Πέτρου εἰς Bjelo - Polje⁶, ἔχουσι δύο κωδωνοστάσια ἐπὶ τῆς προσόψεως, ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου. Οἱ ναοὶ

Εἰκ. 5. Ἡ Ὁμορφή Ἐκκλησιά παρὰ τὴν Καστοριάν.

αὐτοὶ εὐρισκόμενοι εἰς τὴν Ρασκίαν ὑφίσταντο ἐπιδράσεις ἐκ τῆς Δύσεως, εἰς ἃς ὀφείλεται προφανῶς καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν δύο πύργων ἐπὶ τῆς προσόψεως⁷.

¹ BOSCONIĆ ἐν B. I. A. B. X, 1936, εἰκ. 32, 33 καὶ 34.

² BARSKIJ, τ. III, εἰκὼν ἔναντι σ. 220.

³ BOSCONIĆ, ἔ. ἄ. σ. 66 σημ. 1.

⁴ MILLET, L'art serbe, σ. 52, ĐEROKO, Archit. et decor. serbe, εἰκ. 55.

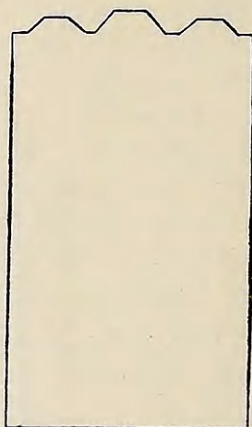
⁵ MILLET ἐν L'art byz. chez les Slaves, σ. 165, ĐEROKO, ἔ. ἄ. εἰκ. 88.

⁶ MILLET, αὐτ. σ. 150, εἰκ. 77.

⁷ Ἀναφέρομεν ἐκ τῶν δυτικῶν ναῶν μετὰ 2 κωδωνοστασίων εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τὴν Παναγίαν τῶν Παρισίων (ENLART, Archéologie française, II, εἰκ. 293), τὰς Μητροπόλεις τῆς Reims (RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 413), τῶν Southwell, Jumièges, Caen (RIVOIRA, ἔ. ἄ. εἰκ. 519, 382, 389), τὴν Παναγίαν τοῦ Poitiers (ENLART, ἔ. ἄ. I, εἰκ. 142), τὴν Notre - Dame - de l'Épine τοῦ Μάργη (ENLART, ἔ. ἄ. II, εἰκ. 352) κ. ἄ.

Τέλος ἀναφέρομεν τὰ ὑπὸ μορφὴν κιονοστηρίκιων στεγάστρων κωδωνοστάσια, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν ἐπὶ τῆς στέγης τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἄρτης¹ (πίν. 9β) καὶ τῶν ἀρμενικῶν ναῶν² Tathev³, Odzun⁴ καὶ Horomos, ὅπου, ὡς δεικνύει ὁ πίν. 10β, ἐτέθη ἐπὶ τοῦ μέσου τῆς στέγης τοῦ «yamatum»⁵.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω οὐδεὶς σταθερὸς κανὼν ἐτηρεῖτο ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ κωδωνοστασίου. Οὕτω τὰ εὐρίσκομεν:

1) ἰστάμενα ὡς αὐτοτελῆ κατασκευάσματα εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ ναοῦ ἀπόστασιν

2) προσκεκολλημένα παρὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν αὐτοῦ

3) πρὸ τοῦ μέσου τῆς προσόψεως

4) εἰς τὴν θέσιν τοῦ τρούλλου τῆς λιτῆς καὶ

5) ὑπεράνω τοῦ προστόφου ἢ τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 6. Ἡ Ζωοδόχος Πηγή τῆς Καρυταίνης.

Περὶ τὴν τελευταίαν ταύτην κατηγορίαν τῶν κωδωνοστασίων

ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος ἀσχοληθεὶς ὁ BOSCONIĆ διετύπωσε τὰς ἐξῆς τρεῖς ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ ἐπὶ τοῦ νάρθηκος κωδωνοστασίου τῶν ναῶν τῶν Βαλκανικῶν⁶ 1) ὅτι δυνατόν νὰ προῆλθον ἐκ τοῦ μετασχηματισμοῦ τοῦ πρὸ τοῦ νάρθηκος πύργου τῶν ναῶν τῆς Ρασκίας, ἐκ τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον μετεδόθη εἰς Ν. Σερβίαν - Μοράβα - Βουλγαρίαν, 2) δυνατόν ὁλόκληρος ἢ ἄλλυσις τῶν ναῶν αὐτῶν νὰ εἶχεν ὡς πρόδρομον τὸν πρὸ τοῦ μέσου τῆς προσόψεως πύργον τῆς Ἁγ. Σοφίας, ὁπότε ἔχομεν τὴν ἀντίθετον ὁδὸν:

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν ΑΔ 1919, σ. 13, εἰκ. 4.

² Τῆς αὐτῆς μορφῆς εἶναι καὶ τὰ ἤδη ἀναφερόμενα κωδωνοστάσια τοῦ Vagharschatat καὶ Aghtamar εὐρισκόμενα ὑπεράνω τοῦ προστόφου, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἀνώτατος ὄροφος τῆς M. Sanahin.

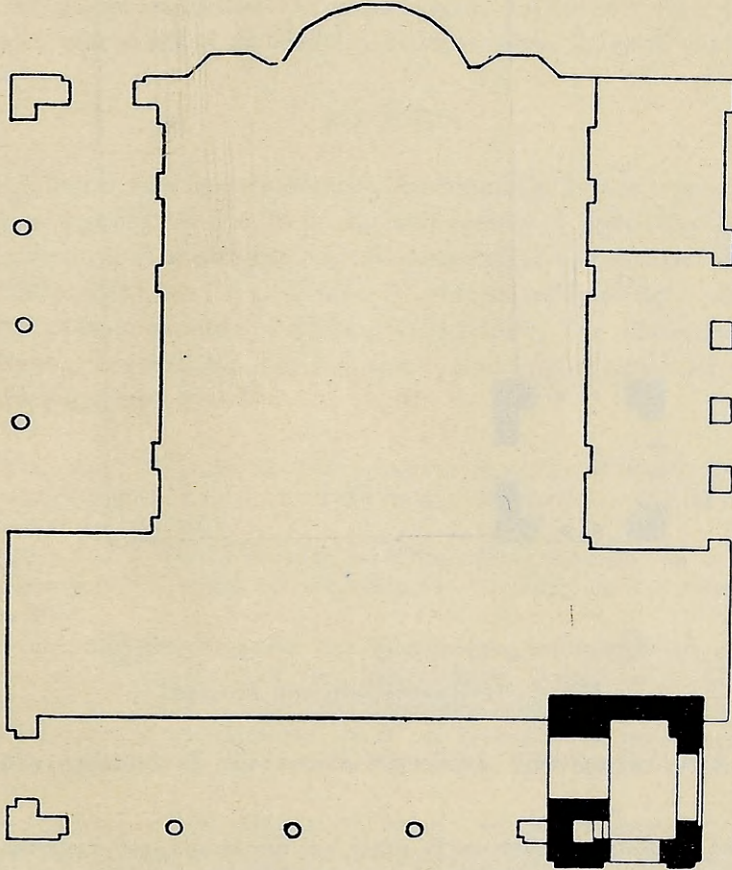
³ STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier..., εἰκ. 663.

⁴ STRZYGOWSKI, ἔ. ἀ. εἰκ. 204.

⁵ Τὸ «yamatum» τῶν ἀρμενικῶν ναῶν εἶναι εὐρύχωρος (τρικλιτος συνήθως) ἐξωάρθηξ, ὁ ὁποῖος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν «λιτὴν» τῶν ἀθωνικικοῦ τύπου κ. ἀ. βυζαντινῶν ναῶν.

⁶ Bosconić, Le problème du clocher au dessus du narthex dans les Balkans, ἐν B.I.A.B. X, 1936, σ. 73 ἐξ.

Κωνσταντινούπολις - Βουλγαρία - Ν. Σερβία - περιοχή Μοράβα και 3) ἴσως ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐκκλησῖαι τόσον εἰς Βουλγαρίαν, ὅσον εἰς Σερβίαν καὶ Ἑλλάδα νὰ μὴ εἶχον πρόδρομον, ἀλλὰ νὰ ἀναπαρῆγον παλαιότερα πρότυπα μὴ ὑπάρχοντα πλέον σήμερον.

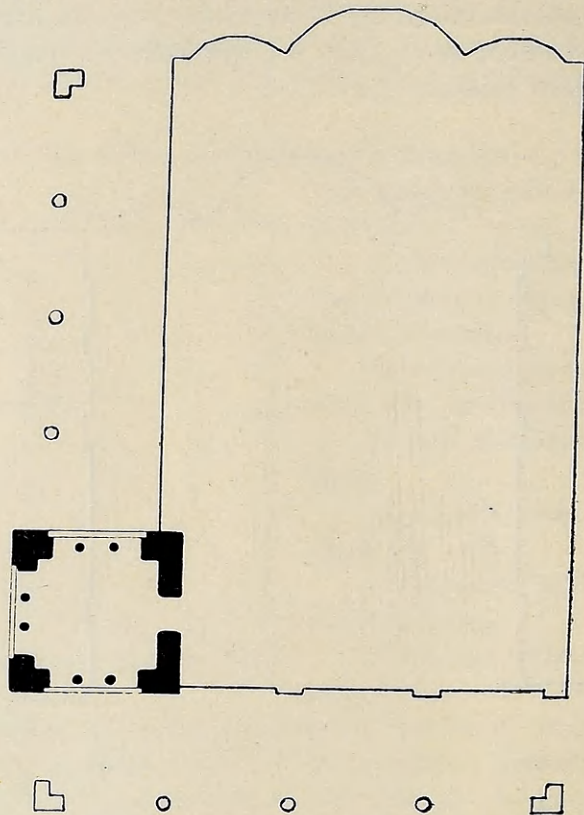

Εἰκ. 7. Τὸ Ἀφεντικὸ τοῦ Μυστρᾶ.

Ὅσον καὶ ἂν ἡ πρώτη ὑπόθεσις φαίνεται εἰς τὸν ΒΟΣΚΟΝΙΉ λογικὴ καὶ ἐλκυστικὴ¹ ὅμως δὲν εὐσταθεῖ. Βεβαίως πύργοι χρησιμεύοντες πολλάκις καὶ πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ ναοῦ ἐν καιρῷ ἀνάγκης κατεσκευάζοντο πρὸ τοῦ μέσου τῆς προσόψεως πολλῶν ναῶν τῆς Δύσεως, ἰδίᾳ ἐν Ἀγγλίᾳ, Γαλ-

¹ ΒΟΣΚΟΝΙΉ, ἔ. ἀ. σ. 74.

λία καὶ Γερμανία¹. Τούτους δὲ ἦτο φυσικὸν νὰ μιμηθῆ ἡ Ρασκία, ἥτις

Εἰκ. 8. Ἡ Παντάνασσα τοῦ Μυστρά.

διὰ μέσου τῶν Δαλματικῶν ἀκτῶν ὑφίστατο τὰς ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως.

¹ Πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι καὶ τοῦ ΙΔ' αἰ. ἔχομεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου κατὰ παλαιὰν παράδοσιν ἰδρύετο εἰς πύργος δι' ἀμυντικὸν κυρίως σκοπὸν πρὸ τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὀλιγώτερα δέ (ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰ. καὶ ἐντεῦθεν) εἰς Γαλλίαν καὶ Γερμανίαν. Ἀναφερομέν τινα ἐξ αὐτῶν:

Ἀγγλία, Brixworth Θ' αἰ. (RIVOIRA, Archit. Lomb., σ. 504 καὶ εἰκ. 449), Ἁγ. Πέτρος τοῦ Monkwearmouth Θ' αἰ. (ὁ πύργος ἀνεκαινίσθη τὸν ΙΑ' αἰ. RIVOIRA, σ. 483 καὶ εἰκ. 430), τοῦ Warmington εἰς Northants (SIMPSON, A History of Archit. Development, II, εἰκ. 249), Μητρόπολις τοῦ Manchester ΙΑ' αἰ. (FLETCHER, A Hist. of Architecture, σ. 362, b), Ἁγ. Ἀνδρέας τοῦ Heckington ΙΑ' αἰ. (FLETCHER, σ. 385-86 καὶ εἰκ. 386) κ. ἄ., ὧν κατόψεις καὶ εἰκόνας βλ. ἐν FLETCHER, σ. 438 κ, I, N (ΙΓ' αἰ.), S (ΙΔ' αἰ.), σ. 441 A, E, H, J, G, K.

Γαλλία, Ρομανικῆς ἐποχῆς: Μητρόπολις τῆς Limoges (ENLART, Man. d'ar-

Ἡ ἑλληνικωτάτη ὅμως Μεσημβρία καὶ ἡ Στενήμαχος¹, καθὼς καὶ ἡ Ν. Σερβία, ἡ ὁποία εὐρισκομένη ἐντὸς τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς τοῦ Βυζαντίου ἔμιμειτο τόσον τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, ὥστε τὰ ἰδικά της νὰ χαρακτηρίζωνται «σερβο-βυζαντινά», διατὶ νὰ ἀναζητήσωσι πρότυπον εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῶ εὐρίσκετο πλησιέστατα ἡ Ἁγ. Σοφία² μετὰ τοῦ πρὸ τῆς προσόψεως αὐτῆς κωδωνοστασίου καὶ τόσοι ἄλλοι βυζαντινοὶ ναοὶ τοῦ ΙΒ' καὶ τοῦ ΙΓ' αἰ., τῶν ὁποίων τὸ κωδωνοστάσιον εἶναι ἐπὶ τοῦ νάρθηκος ἢ τοῦ προστώου³;

Σ Χ Η Μ Α

Τὸ πλεῖστον τῶν κωδωνοστασίων παρουσιάζει ἐν ὀριζοντία τομῇ σχῆμα τετραγώνον ἢ ὀρθογώνιον. Ἐπὶ τῆς τετραγώνου ἢ ὀρθογωνικῆς αὐτῆς βάσεως, τῆς ὁποίας αἱ διαστάσεις ποικίλλουν ἀπὸ 2.80 × 3.00 μ. (Καρούταινα)⁴ μέχρις 8.50 × 7.00 μ. (Ἁγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως)⁵, ὀρθοῦται τὸ σῶμα τοῦ κωδωνοστασίου κυβόσχημον περίπου, ἐὰν εὐρίσκεται ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος, πυργοειδὲς δέ, ἐφ' ὅσον εἶναι προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ ναοῦ ἢ ἀνεξάρτητον αὐτοῦ.

chéol. franç. I, σ. 273 σημ. 1), Saint - Germain - des - Près τοῦ Σηκουάνα (ENLART, I, σ. 273 σημ. 1. κ. ἄ.)—Γοτθικῆς ἐποχῆς: Μητρόπολις τῆς Albi ΙΓ' αἰ. (SIMPSON, II, σ. 289 καὶ εἰκ. 202).

Γερμανία, Γοτθικῆς ἐποχῆς: αἱ Μητροπόλεις τῆς Ulm, ΙΔ' αἰ. (FLETCHER, εἰκ. 529D, SIMPSON, II, σ. 333 καὶ εἰκ. 231), τοῦ Freiburg καὶ τῆς Frankfurt (SIMPSON, II, σ. 333).

¹ Ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Στενήμαχον, καθαρῶς βυζαντινός (MILLET, L'art serbe, σ. 51), ἰδρῦθη κατὰ τοὺς Μανροδίνον, Ιβανον καὶ V. Μανροδίνονα - Ιβανονα τὸν ΙΒ' αἰ., δηλ. ἐπὶ βυζαντινῆς κυριαρχίας, κατὰ τὸν GRAEAF τὸν ΙΒ' - ΙΓ' αἰ., ὁ ἴδιος δὲ ὁ BOSCONIC τὸν θέτει εἰς τὸν ΙΓ' αἰ. λέγων, ὅτι εἰς τὸν ναὸν αὐτὸν ἔχομεν «μίαν καθυστερημένην διείσδυσιν τῶν βυζαντινῶν ἐπιδράσεων» Β. I. A. B. X, 1936, σ. 68 σημ. 1.

² Διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ (Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους, Α', σ. 208) λέγει, ὅτι «οὐδὲν ἄλλο μνημεῖον ἔτυχε τόσης προσοχῆς, ὅχι μόνον μεταξύ Χριστιανικῶν ἔθνων, ἀλλὰ καὶ μεταξύ τῶν μοαμεθανικῶν, διότι καὶ οἱ Ἄραβες καὶ οἱ Τοῦρκοι, ἔστω καὶ μὲ τροποποιήσεις, ἐμιμήθησαν τὸν ρυθμὸν τῆς ἁγ. Σοφίας» καὶ ἀλλαγῶ (σ. 209): «Τὰ καλλιτεχνήματα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος δὲν ἠτύχησαν νὰ τύχουν τόσης μιμήσεως, ὅσης ἡ ἁγ. Σοφία».

³ Ἡ Σαμαρίνα τῆς Μεσσηνίας, ἡ Ὀμορφη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὴν Καστοριάν, ὀλίγα μόλις χιλιόμετρα ἀπέχουσα τῆς Σερβίας, αἱ Μοναὶ Ἐσφιγμένου καὶ Παντοκράτορος τοῦ Ἁθῶ, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ναοὶ τῆς Πρωτευούσης, μὴ ὑπάρχοντες σήμερον (ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, Α', σ. 472 σημ. 1), εἶναι φυσικὸν νὰ ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα.

⁴ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησιαὶ Γορτυνίας, σ. 56.

⁵ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις, Α' πίν. ΙΘ' καὶ ΚΑ'.

Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι, ὡς εἶναι εὐνόητον, εἶναι ἐπίπεδα κατακόρυφα, τῶν ἐσωτερικῶν ὅμως ἡ μορφή ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ εἴδους τῆς χρησιμοποιοιθείσης κλίμακος. Οὕτως εἰς τοὺς πύργους τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, τοῦ Λαφνίου, τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου ἡ ἀνοδος ἐγένετο διὰ περιστροφικῆς κλίμακος, τὴν ὁποίαν οἱ βυζαντινοὶ ὠνόμαζον «κοχλίαν», αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι ἦσαν κυλινδρικαί. Ὡς ἐκ τούτου εἰς τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἡ βᾶσις ἐν κατόψει ἔχει σχῆμα ἐξωτερικῶς μὲν τετράγωνον, κυκλικὸν δὲ ἐσωτερικῶς (εἰκ. 2, 3, 4). Καὶ ἐσωτερικῶς μὲν ἦτο οὐ μόνον φυσικὸν ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητον νὰ ἔχη ὁ πύργος κυλινδρικὸν σχῆμα, ὅταν ἡ κλίμαξ ἀνόδου ἦτο τοῦ τύπου τοῦ κοχλίου. Ἡ κατασκευὴ ὅμως κυλινδρικῶν καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν πύργων γενικῶς ἀπεφεύγετο, διότι ἀπῆτει καὶ κόπον περισσότερον καὶ ἐπιδεξιότητα μεγαλυτέραν. Ἡ ἀποφυγὴ τῆς κυκλικῆς μορφῆς δὲν προέρχεται μόνον ἐκ τοῦ «ἥττονος κόπου», ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ τετραπλεύρου μορφῆς πύργος «δένει» καλύτερον πρὸς τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν τοῦ ναοῦ, τῆς ὁποίας εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις ἐφάπτεται.

Διατὶ ὅμως τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα ἐφηρομόσθη μόνον εἰς τὰ δύο παλαιότερα κωδωνοστάσια τῆς Ραβέννης;¹ Ὁ RIVOIRA² παρατηρεῖ, ὅτι, ἐφ' ὅσον οἱ «βυζαντινοραβενναῖται», ὡς τοὺς ἀποκαλεῖ, τεχνῖται εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν παράδειγμα ὠραῖον τὰ κυκλικὰ κλιμακοστάσια τοῦ Ἁγίου Βιταλίου, διατὶ νὰ ἀναζητήσωσιν ἀλλαγὴν τὴν ἔμπνευσιν; Ἄλλως τε δι' αὐτοὺς ἡ τοιαύτη κατασκευὴ ἦτο εὐκολωτέρα ἢ ὅσον εἰς τοὺς οἰκοδόμους ἄλλων τόπων, διότι ἀκολουθοῦντες οὗτοι τὴν τοπικὴν παράδοσιν ἔκαμνον χρῆσιν ὀπτοπλίνθων³. Ἐκ τῶν δύο κωδωνοστασίων τῆς Ραβέννης, τὸ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου in Classe, ὠραιότερον τοῦ ἑτέρου ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν, παρουσιάζει τὴν ἐξῆς ἰδιοτυπίαν: κυλινδρικὸν αὐτὸ βαίνει ὄχι ἐπὶ κυκλικῆς ἀλλ' ἐπὶ τετραγώνου βάσεως, τῆς ὁποίας αἱ γωνίαι διὰ κλίσεως 60° περίπου πρὸς τὸ κέντρον σχηματίζουσιν ἐν εἶδος ἐνισχύσεως⁴ (πίν. 2α).

¹ Ἡ Δύσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ποικιλία σχεδίων εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα ἢ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑκκλησίαν, ἔχει νὰ μᾶς ἐπιδείξῃ πολλὰ κυκλικὰ κωδωνοστάσια. Ὑπενθυμίζομεν τὸ γνωστὸν κεκλιμένον κωδωνοστάσιον τῆς Πίζης (RIVOIRA, *Archit. Lomb.*, εἰκ. 301, SIMPSON, *A Hist. of Archit. Development*, II, σ. 109, εἰκ. 74, FLETCHER, *A Hist. of Architecture*, σ. 273, 275, 276), τὸν S. Gall (SIMPSON, ἔ. ἀ. II, εἰκ. 93 ENLART, ἔ. ἀ. I, σ. 186), τὴν Μητρόπολιν τῆς Worms (SIMPSON, ἔ. ἀ. εἰκ. 133, 134), τῆς Gernrode (RIVOIRA, ἔ. ἀ. εἰκ. 575) κ. ἄ.

² *Archit. Lomb.*, σ. 57.

³ Εἰς τὴν Ραβένναν πάντα τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα — πλὴν τοῦ Μουσουλλείου τοῦ Θεοδορίου — εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πλίνθων.

⁴ COLASANTI, *L' arte bis. in Italia*, σ. 2, HOLTZINGER ἐν *Handbuch der Architektur*, II, εἰκ. 85.

Πολύ ἀργότερον ἐπὶ βάσεως κυκλικῆς ἢ πολυγωνικῆς ἐδράζονται τὰ κομψὰ κιονοστήρικτα κωδωνοστάσια τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἱερῆς καὶ πολλῶν ναῶν ἐν Ἀρμενίᾳ, τῶν ὁποίων ἡ περιγραφή θὰ γίνῃ κατωτέρω.

Α Ν Ο Δ Ο Σ

Εἰς τὸν ἀνώτατον ὄροφον τοῦ κωδωνοστασίου ἀνῆγε κλίμαξ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κτιστὴ οὐχὶ δὲ πάντοτε τῆς αὐτῆς μορφῆς. Ἡ συνήθης κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐλικοειδῆς κλίμαξ (κοχλίας) ἐχρησιμοποιήθη εἰς τοὺς δύο Ἁγ. Ἀπολλιναρίους τῆς Ραβέννης, τὸν Ὅσιον Νίκωνα¹, τὸ Δαφνί², τὸν Παρθενῶνα, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τοῦ Μυστρᾶ³, κ. ἄ.⁴ Τὸν κοχλίαν, περιστρεφόμενον περὶ ἄξονα διαμέτρου μέχρις 1.00 μ. (Ὅσ. Νίκων, Παρθενῶν) κατεσκευασμένον δ' ἐκ πάγου λίθου (Δαφνί, Παρθενῶν) ἢ πλίνθων (Ραβέννα) ἀπετέλουν βαθμίδες ὕψους μέχρι 0.20 μ. ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων πλίνθων.

Συνήθης εἶναι ἡ ἀνοδος καὶ διὰ κλίμακος παρακολουθούσης δι' ὀρθογωνίου καμπῆς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ τετραγώνου (Βατοπέδι⁵ κ. ἄ.).

Διὰ τῆς κλίμακος τοῦ κωδωνοστασίου ἐξυπηρετεῖτο πολλάκις ὁ δεύτερος ὄροφος τοῦ ναοῦ· εἰς τὴν Μ. Δαφνίου π. χ. διὰ τοῦ κοχλίου ἀνῆρχοντο εἰς τὰ κατηχούμενα⁶ ἐπίσης εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους εἰς Λεοντάρη⁷ καὶ τὸ Ἀφεντικὸ τοῦ Μυστρᾶ⁸ ἐκ τῆς ἐντὸς τοῦ πύργου κλίμακος εἰσῆρχοντο εἰς τὸ ὑπερῶν αὐτῶν. Ἀντιθέτως εἰς ἄλλους ναοὺς ἐκ τοῦ ὑπερῶου εἰσῆρχοντο εἰς τὸ κωδωνοστάσιον, ἐπειδὴ εἰς τὸ ἰσόγειον αὐτῶν ἦτο ἀδύνατος ἡ τοποθέτησις κλίμακος, εἴτε διότι τοῦτο ἀπετέλει τὴν συνέχειαν ἐξωτερικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ (Παντάνασσα), εἴτε ἀκόμη διότι τοῦτο εἶχε τὴν μορφήν προστόφου (Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὴν Καστοριάν, Ζίτσα⁹, Σοροῦνι¹⁰, Πρισρένη, πίν. 7α).

¹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν ΠΑΕ σ. 115.

² MILLET, Daphni, εἰκ. 24.

³ ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, Μυστρᾶς, σ. 70, ΟΡΛΑΝΔΟΣ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἱερῆς. Ἐτ. κατὰ τὸ 1956, εἰκ. 116.

⁴ Βλ. καὶ ΒΙΟΝ ΟΣ. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ τῶν Καλαμιτζίων ἐν Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata, N. S. IV, 1950, σ. 88.

⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μον. Ἱερῆς, σ. 75 εἰκ. 114. (Αἱ παραπομπαὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῆς Μοναστηριακῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, διότι ἡ δευτέρα, ἠϋξημένη, ἐκυκλοφορήθη μετὰ τὴν κατάθεσιν τῆς παρούσης μελέτης).

⁶ MILLET, Daphni, σ. 58.

⁷ ORLANDOS ἐν REG XXXIV, 1921, σ. 176.

⁸ MILLET, Daphni, σ. 58. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν ΑΔ 1919, σ. 34 σημ. 1.

⁹ MILLET, L'art serbe, σ. 58. ΔΕΡΟΚΟ, Archit. decor. serbe, εἰκ. 132.

¹⁰ ΔΕΡΟΚΟ ἐν L'art byz. chez les Slaves . . . , σ. 140.

Ὅμοίως ἢ εἴσοδος εἰς τὰ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος κωδωνοστάσια, ὡς π.χ. τῆς Στενημάχου (πίν. 4α), ἐγίνετο ἐκ τοῦ γυναικωνίτου διὰ θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ συγκοινωνούσης μετὰ τοῦ πύργου. Καὶ ἐνταῦθα λόγοι αἰσθητικῆς καὶ οἰκονομίας χώρου δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἴδρυσιν κλίμακος ἐντὸς τοῦ νάρθηκος, ὅστις πᾶν ἄλλο ἢ εὐρύχωρος ἦτο.

Ἄξιονημόνευτος εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Καρυταίνης. Εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐστερεῖτο κλίμακος λόγῳ τοῦ περιορισμένου ἐσωτερικοῦ του χώρου (αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις εἶναι 1.10×1.00 μ.) ἡ ἀνοδος ἐγίνετο δι' ἀναρριχίσεως¹. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐνεπήχθησαν λίθοι ὀριζοντίως πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιφανείας τοῦ πύργου² κατ' ἀποστάσεις μέχρι ὕψους 7.00 μ. περίπου, μέχρι δηλ. τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου, ἐν οἷς οἱ κώδωνες.

Περὶ τὸν θά ἦτο ἴσως νὰ λεχθῆ, ὅτι εἰς τὰ κωδωνοστάσια τὰ ἰδρυμένα ἐπὶ τοῦ προστώου, τοῦ νάρθηκος ἢ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ καὶ στερεούμενα κλίμακος (Σαμαρίνα, Gračanica, Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Ἀλειτούργητος, Ἄγ. Ριψίμη κλπ.) ἢ κροῦσις τοῦ κώδωνος ἐγίνετο διὰ σχοινίου προσδεδεμένου εἰς τὸ ἄκρον τῆς γλωσσίδος αὐτοῦ καὶ κινουμένου ὑπὸ τοῦ πρὸς τοῦτο ἐντεταλμένου ἐκ τοῦ ἰσογείου.

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ

ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΕΠΙΦΑΝΕΙΩΝ

Προκειμένου νὰ ἐξετασθῆ ἡ μορφή καὶ διάπλασις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν κωδωνοστασίων σκόπιμον ἐκρίναμεν νὰ κατατάξωμεν ταῦτα εἰς τρεῖς κατηγορίας: ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ ἔχοντα μορφήν πύργου κωδωνοστάσια, ἢτοι τὰ μεμονωμένα, τὰ ἐπὶ μιᾶς τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένα καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ προστώου τῆς προσόψεως εὐρισκόμενα. Ἀκολουθοῦσι τὰ κυβόσχημα ἐπὶ τοῦ νάρθηκος κατεσκευασμένα καὶ τέλος ἐξετάζονται τὰ ἐπὶ τοῦ προστώου ἢ τῆς στέγης κινουστήρικτα.

Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰ κωδωνοστάσια τῆς Ραβέννης, τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια διατρυπᾶται ὑπὸ δεκάδων παραθύρων (ἕξ εἰς ἕκαστον τῶν ὀκτῶ ὀρόφων³), πάντα σχεδὸν τὰ λοιπὰ κωδωνοστάσια, τὰ ὑψούμενα ὡς πύργοι εἴτε ἀνεξάρτητοι εἴτε ἐφαπτόμενοι τοῦ ναοῦ, μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰ. ἔχουσι συμπαγῆ καὶ μᾶλλον βαρεῖαν τὴν μορφήν. Τὰς μονοτόνους καὶ

¹ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλ. Γορτυνίας, σ. 58.

² ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ. ἀ. εἰκ. 27.

³ SIMPSON, A Hist. of Archit. Development, II, σ. 108.

ἀδιαρθρώτους ἐπιπέδους ἐπιφανείας τινῶν ἐξ αὐτῶν δὲν διακόπτουσιν εἰμὴ μόνον τὰ τοξωτὰ ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ἠνοίγοντο εἰς τὸν ἀνώτατον ὄροφον, ὅπου ἀκριβῶς εὐρίσκοντο οἱ κώδωνες (Κοίμησις Νικαίας¹, Παρθενών, Δαφνί²), ἐνῶ ἄλλων οἱ τοῖχοι διατρυπῶνται ὑπὸ πλειόνων, ὡς εἰς Ἄγ. Σοφίαν Κων/πόλεως³, Βοστίτσαν (πίν. 1β), Νερέδιτσαν⁴ καὶ Kasr - il - Benât, ὅπου ἀνάλογα παράθυρα ἀντεστοίχουν εἰς τοὺς ἐξ ὁρόφους αὐτοῦ⁵.

Καὶ μετὰ τὸν ΙΔ' αἰ. συναντῶμεν ἀκόμη δύο κωδωνοστάσια μὲ αὐστηρὰς καὶ λιτὰς ἐπιφανείας· εἶναι τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (ὅπου ἀνοίγονται ἀνὰ τέσσαρα μονόλοβα παράθυρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ἀνὰ δύο εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν) καὶ τῆς Ἄγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος (ἀνοιγμάτων τοξωτὰ εἰς τὴν κορυφὴν καὶ τινὰ μικρὰ λογοχειδῆ παράθυρα εἰς τοὺς κατωτέρους ὁρόφους). Εἰς πλεῖστα ὅμως τῶν παραδειγμάτων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς διαφαίνεται πλεόν ἢ τάσις πρὸς τινὰ ἐλαφρότητα. Εἰς τὸν πύργον τῆς Καρυταίνης ἐπιτυγχάνεται αὕτη διὰ τῶν ποικίλων παραθύρων (ἀνω δίλοβα, κάτω μονόλοβα) καὶ τοῦ ποικίλου διακόσμου⁶, εἰς τὸ Βατοπέδι δὲ διὰ τῶν ἐπαλλήλων ζευγῶν τῶν τυφλῶν ἀψίδων, αἵτινες συντείνουσι καὶ εἰς τὴν ἀνάτασιν τοῦ κτηρίου.

Ἐναμφιβόλως, ὅμως, τὰ χαριέστερα καὶ ἐλαφρότερα εἶναι τὰ τρία κωδωνοστάσια τοῦ Μυστρᾶ (Ἄφεντικοῦ, Ἄγ. Σοφίας καὶ Παντανάσσης) μετὰ τῶν τριλόβων κομφῶν παραθύρων, τῶν τυφλῶν τόξων καὶ τοῦ πλουσίου διακόσμου. Ἔχουσι τὰ τελευταῖα ταῦτα τὰ τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον πλεονέκτημα, ὅτι εὐρίσκονται εἰς τελείαν ἁρμονίαν πρὸς τὸν ναόν. Ἐπέτυχε δηλαδὴ ὁ ἀρχιτέκτων αὐτῶν ὄχι μόνον νὰ κατασκευάσῃ ταῦτα κομφᾶ καὶ ἐλαφρά, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ τοποθετήσῃ εἰς τὴν πλεόν κατάλληλον θέσιν, εἰς τὸ σημεῖον π. γ. ὅπου τελειώνει μία ἐξωτερικὴ στοὰ (Ἄφεντικό, Ἄγ. Σοφία) ἢ ἐκεῖ ὅπου συναντῶνται δύο ἄλλαι (Παντάνασσα), συνδέων αὐτὰ οἰκοδομικῶς μετὰ τοῦ ναοῦ κατὰ λίαν ἐπιτυχῆ τρόπον.

Ἐκ τῶν πυργοειδῶν ἄξια ἰδιαίτερου λόγου εἶναι τὰ πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ εὐρισκόμενα. Τὸ ἰσόγειον αὐτῶν διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων ἐπὶ τῶν τριῶν πλευρῶν τῶν μὴ ἐφαπτομένων τοῦ ναοῦ (Καστοριά, Σοροάνι, Πρισερένη — πίν. 3β, 4β, 7α), σπανιώτερον δὲ δι' ἐνὸς ἐπὶ τῆς δυτι-

¹ WULFF, Die Koimesiskirche, εἰκ. 1.

² MILLET, Daphni, πίν. VI.

³ GRELOT, Voyage de Constantinople, σ. 155, ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις, Α', σ. 140 καὶ πίν. ΚΑ.

⁴ LAZAREV, Νοβγορόδ, εἰκ. 42b.

⁵ BUTLER, Architecture and other Arts, σ. 156 - 157.

⁶ Βλ. κατωτέρω εἰς τὸ περὶ ἐξωτερικοῦ διακόσμου κεφάλαιον.

κῆς πλευρᾶς (Žiča¹), διαμορφοῦται εἰς προστώων. Καὶ εἰς μὲν τὴν Žiča καὶ Sorocani τὸ ὑπεράνω τοῦ προστώου πυργοειδὲς σῶμα κατ' ἐπίδρασιν τῶν ἐπὶ τῆς προσόψεως πύργων τῆς Δύσεως² ἔχει βαρεῖαν τὴν μορφήν, εἰς τὰ δύο ἕτερα ὁμως, τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Πρισορένης ἢ ἐλαφρότης, ἦν τὰ τόξα τοῦ προστώου προσδίδουσι, διατηρεῖται κατὰ μέγα μέρος ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς διαλύσεως τῶν τοίχων εἰς πολλὰ ἀνοίγματα (ἰδίᾳ εἰς Πρισορένην), ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς εἰσοχῆς τῶν ὑπερκειμένων ὀρόφων (Καστοριά), ἥτις μειοῖ τὸν ὄγκον τοῦ πύργου.

Εἰς τὰ ἐν εἶδει πύργου κωδωνοστάσια, ὡς εἶναι φυσικόν, τονίζεται περισσότερο ἐκ τῶν τριῶν διαστάσεων ἢ τρίτη, τὸ ὕψος, ἀνευ ὁμως ὑπερβολῆς. Πλὴν τῶν δύο κωδωνοστασιῶν τῆς Ραβέννης (Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου - ὀκταόροφον - 38 μ. ὕψος, Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe - ὀκταόροφον - 37.50 μ.³) καὶ τοῦ Kasr - il - Benât (ἑξαόροφον - 30.00 μ.⁴) τῶν λοιπῶν τὸ ὕψος δὲν ὑπερβαίνει τὰ 20.00 μ. Ὑψηλότερον καὶ ραδινώτερον εἶναι τὸ τῆς Μ. Βατοπεδίου, τὸ ὁποῖον ἔχει ὕψος περίπου 18.00 μ. ἐνῶ τὸ τῆς Καρυταίνης εἶναι τὸ χαμηλότερον, 9.00 μ.⁵ Κυμαίνεται κατὰ ταῦτα ὁ λόγος τῆς πλευρᾶς πρὸς τὸ ὕψος 1×2,5 (Μητρόπολις Μυστρᾶ) μέχρις 1×4 (Βατοπέδι). Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ἀγ. Σοφίας Κων/πόλεως ὕψους 26.00 μ.⁶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὑψηλόν, δεδομένου ὅτι ἔχει ὡς βάθος τὸν ναόν, ἐφ' οὗ προβάλλεται· τούτου δὲ τὸ ὕψος εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου εἶναι 55.60 μ. Δὲν καταβάλλεται δηλαδὴ ἰδιαιτέρα προσπάθεια, ὅπως τονισθῆ ἢ κατακόρυφος γραμμὴ, ὡς εἰς τὰ γοτθικὰ κωδωνοστάσια τῆς Δύσεως, ὅπου τὰ πάντα (διαστάσεις, στέγαι, ἀντηρίδες κ.λ.π.) συντείνουσιν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάτασιν αὐτῶν, διὸ καὶ παρουσιάζουσι λόγον μέχρις 1×8 (Caen), 1×9 (Reims)⁷ καὶ ἔτι μεγαλύτερον ἀλλαχοῦ.

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῆ, ὅτι τὰ βυζαντινὰ κωδωνοστάσια, ὡς ἀκριβῶς τὰ τῆς Δύσεως, παρουσιάζον μείωσιν. Εἰς τὸ τῆς Καρυταίνης μάλιστα ἢ παρὰ τὴν βάσιν κλίσις πρὸς τὰ ἔσω εἶναι ἀρκετὰ αἰσθητὴ καὶ ἐνθυμίζει τοὺς ἐνετικοὺς πύργους⁸.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος καὶ ἑξωνάρθηκος κωδωνοστάσια, ταῦτα ἔχουσι μορφήν κυβικὴν καὶ μικρὸν ὕψος. Ὡς ἐκ τούτου δὲν

¹ BOSCONIĆ, B. I. A. B. X, 1936, εἰκ. 18.

² Βλ. ἀνωτέρω σ. 15.

³ BOVINI, Ravenna, σ. 87, 108.

⁴ BUTLER, Architecture and other Arts, σ. 156.

⁵ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλ. Γορτυνίας, εἰκ. 27.

⁶ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις, Α', σ. 139.

⁷ RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 389, 413.

⁸ SIMPSON, A Hist. of Archit. Development, II, σ. 108.

ὑπῆρξεν ἀνάγκη κατασκευῆς πολλῶν ἀνοιγμάτων. Ἐν τοιοῦτον τοξωτὸν (Μ. Ἐσφιγμένον) ἢ ἐν δίλοβον (Σαμαρίνα) ἢ μονόλοβον παράθυρον (ὡς εἰς πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Μεσημβρίας, τὸ Ρογανονο καὶ Βέλες) εἶναι ἱκανὸν νὰ ἐλαφρώσῃ ἐκάστην παρεϊάν καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ σύμμετρον πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιφανείας τοῦ ναοῦ.

Καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὰ κιονοστήρικτα κωδωνοστάσια, τὰ ὁποῖα ἐμφανιζόμενα ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰ. ὑπερβάλλουσι ὡς πρὸς τὴν κομψότητα, χάριν καὶ ἐλαφρότητα τὰ προαναφερθέντα.

Ταῦτα εἶναι συνήθη εἰς τοὺς ἀρμενικοὺς ναοὺς· τὸ μόνον δὲ παράδειγμα κιονοστηρίκτου οὐρανίσκου τὸ εὐρισκόμενον εἰς Ἑλλάδα, εἰς τὴν Παρηγορητίσσαν τῆς Ἄρτης, πιθανῶς νὰ ἐχρησίμευεν ἐπίσης ὡς κωδωνοστάσιον. Μέχρι σήμερον ὁ οὐρανίσκος αὐτὸς δὲν ἔχει χαρακτηρισθῆ ὡς κωδωνοστάσιον. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον νὰ κατασκευάσθῃ διὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν κωδῶνων, διότι, ἐὰν ἦτο ἀπλῶς διακοσμητικὸς, δὲν συνέτρεχε λόγος νὰ ἀφεθῆ ἀνοικτὸν τὸ δάπεδόν του, ἐξ ἄλλου τὰ ὑπερῶα τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορητίσσης ἦσαν τόσον φωτεινά, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ παραθύρων, τὰ ὁποῖα ἠνοίγοντο εἰς τοὺς τοίχους καὶ τοὺς τέσσαρας γωνιαίους τρουλλίσκους¹, ὥστε ἦτο ἐντελῶς περιττὸν ἐν ὁμαίον ἐπὶ τῆς στέγης, ἐκ τοῦ ὁποίου πάντοτε ὑπῆρχεν ὁ φόβος εἰσόδου τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐντὸς τοῦ ναοῦ².

Ἰδρῶμενα ἐπὶ τοῦ προστώου τῆς προσόψεως (Ἄγ. Ριψίμη εἰς Wagscharpat, πίν. 10α, Aghtamar³), ἢ ἐπὶ τῆς στέγης (Choschawank, πίν. 10β, Παρηγορητίσσα, πίν. 9β), ἢ τέλος στέφοντα τὸν κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ νόθου πύργου (Μ. Sanahin⁴), ἀποτελοῦνται ἐξ ὀκτῶ κίωνων, οἵτινες βαίνοντες συνήθως ἐπὶ ὀκταγωνικῆς βάσεως⁵ καὶ συνδεόμενοι διὰ τόξων ἀνέχουσι στέγην πυραμιδοειδῆ (Choschawank, Aghtamar, Wagscharpat) ἢ καὶ κωνικὴν μὲ ἐξεχούσας νευρώσεις (Μ. Sanahin καὶ Μ. Thatev⁶) πάντοτε δὲ (εἰς Ἀρμενίαν) ὀξυκόρυφον ἐξ αἰτίας τοῦ κλίματος.

Τὰ ὑπὸ κίωνων φερόμενα πυραμιδοειδῆ στέγαστρα ἢ οὐρανίσκοι ὡς

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν ΑΔ 1919, σ. 32, εἰκ. 4, 5, 6.

² Ἐσχάτως ἐφράχθη τὸ ἀνοιγμα αὐτὸ δι' ὑάλου, ὥστε νὰ παρεμποδίζεται ἡ εἰσροὴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον προκαλέσει πολλὰς βλάβας εἰς τὸν ναόν (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. κατὰ τὸ 1954, σ. 62).

³ STRZYGOWSKI, L'ancien art chretien de Syrie, Paris 1936, εἰκ. 91.

⁴ MILLET, L'école grecque..., εἰκ. 76, STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier..., τ. I, εἰκ. 99.

⁵ Οἱ κίονες τοῦ οὐρανίσκου τῆς Παρηγορητίσσης στερούμενοι ἰδιαιτέρας βάσεως «πατοῦν» ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς στέγης.

⁶ STRZYGOWSKI, Die Baukunst..., εἰκ. 663.

ιδέα εἶναι πολὺ παλαιά. Τὰ εὐρίσκομεν ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἐντεῦθεν ὑπεράνω :

α) ὑπεργείων τάφων ἢ μαρτυρίων, ὡς π. χ. εἰς Dana Συρίας¹, ᾠ. Αγ. Δημήτριον Θεσσαλονίκης² κ. ἄ.

β) τῆς ᾠ. Τραπέζης (εἶναι τὰ γνωστὰ κιβώρια³)

γ) τῶν ἀμβώνων⁴

δ) τῶν φιαλῶν⁵ καὶ

ε) ὡς ἡλιακούς⁶.

Ταῦτα βεβαίως εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν κιονοστηρίκτων κωδωνοστασιῶν, πρῶτοι ὅμως οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ρωμανικῶν καὶ γοθρικῶν ναῶν ἴδρυσαν ταῦτα ἐπὶ πύργων ἢ τῶν στεγῶν τῶν ναῶν⁷ διὰ νὰ φέρουν κώδωνας. Ἐκ τῆς Δύσεως δὲ μετεφέρθη τὸ σχέδιον αὐτῶν εἰς μὲν τὴν Ἀρμενίαν διὰ τῶν Σταυροφόρων, εἰς δὲ τὴν Ἄρταν διὰ τεχνιτῶν μετακληθέντων ἐξ Ἰταλίας κατόπιν τοῦ γάμου τῶν θυγατέρων τοῦ Δεσπότη τῆς Ἡπείρου Νικηφόρου μετὰ πριγκίπων τῆς Δύσεως.

Σ Τ Ε Γ Η

Τὰ ἐπὶ τετραγωνικῆς βάσεως ὀρθούμενα κωδωνοστάσια ἐστεγάζοντο συνήθως διὰ χαμηλῆς τετρακλινοῦς στέγης, ἐδραζομένης ἐπὶ ὀριζοντίου γείσου. Αἱ κέραμοι, αἱ ὁποῖαι ἐκάλυπτον ταύτην, ἐκ πηλοῦ κατεσκευασμένοι, ἦσαν τῆς γνωστῆς μορφῆς τῶν στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων⁸.

Ἐξαιρέσειν ἔχομεν εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ, ὅπου ἡ στέγη εἰ-

¹ DE VOGÜÉ, La Syrie centrale, πίν. 93.

² Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ᾠ. Αγ. Δημήτριος Θεσ/νίκης, Α', σ. 100, Β', πίν. 26α.

³ Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βασιλική, Β', σ. 471, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁴ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν Ε.Ε.Β.Σ. Γ', 1929, σ. 302 ἐξ., ὁ αὐτὸς ἐν ΑΕ 1929, σ. 243 ἐξ., ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βασιλική, Β', σ. 551 ἐξ.

⁵ MILLET ἐν BCH XXIX, 1905, σ. 106 ἐξ. εἰκ. 12, Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ᾠ. Αγ. Δημήτριος..., σ. 68, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἄ. Α', σ. 123.

⁶ Ἀπεικονίσεις ἡλιακῶν ἔχομεν εἰς μικρογραφίας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ (βλ. ἐν DE BEYLIÉ, L'hab. byz., σ. 79 καὶ 83), εἰς ψηφιδωτῶν τῶν ᾠ. Ἀποστόλων Θεσ/νίκης (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τῶν ᾠ. Ἀποστόλων Θεσ/νίκης, 1953, πίν. 22 καὶ 25, 2) κ. ἄ.

⁷ Ἐκ τῶν πλέον γνωστῶν παραδειγμάτων ναῶν τῆς Δύσεως μετὰ κιονοστηρίκτων κωδωνοστασιῶν εἶναι ἡ Παναγία τοῦ Poitiers (FLETCHER, A Hist. of Architecture, σ. 294), οἱ ναοὶ τῆς Μονῆς S. Riquier (RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 364), ἡ Παναγία τῆς Κολωνίας (RIVOIRA, ἔ. ἄ. εἰκ. 587), ὁ ναὸς Dorat εἰς Ἄνω Βιέννην (Γαλλία), ἡ ᾠ. Τριάς εἰς Vendôme (ENLART, Archit. française, I, εἰκ. 141, 160) κ. ἄ.

⁸ Οἱ καλυπτῆρες κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἦσαν ἡμικυλινδροικοί, ὡς καὶ εἰς πλεῖστα παραδείγματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς (πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βασιλική, Β', σ. 395), οἱ στρωτῆρες ἦσαν μὲν κοῖλοι, πλατύτεροι ὅμως τῶν καλυπτῆρων.

ναι δικλινῆς διευθυνομένη ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (πίν. 8α), εἰς Σαμαρίναν, Πρισορένην καὶ Βέλες.

Εἰς Σαμαρίναν ἀπάντιᾳ ὁ ἐξῆς τρόπος στεγάσεως: ἐπὶ τῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἢ πρὸς τὰ ἄνω ἀπόληξις τῶν κατακορύφων παρειῶν τοῦ πυργίσκου, βαίνουνσι δικλινεῖς ἰσοῦψεῖς στέγαι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπικάθηται φουρνικόν (πίν. 3α). Ἡ αὐτὴ λύσις ἐδόθη καὶ εἰς τὴν Πρισορένην, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν ἀντὶ τριγωνικῶν καμπύλα ἀετώματα (ὑπεράνω τοῦ τόξου τῶν ἀνοιγμάτων) καὶ ἀντὶ φουρνικοῦ τυφλὸν χαμηλὸν τροῦλλον (πίν. 7α). Ἔχομεν δηλαδὴ εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα τροῦλλον τοποθετημένον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως σαμαρωτῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ κυλινδρικοῦ ἀφ' ἑτέρου ἰσοῦψῶν στεγῶν. Ὁμοιότητα πρὸς τὴν στέγην τῆς Πρισορένης παρουσιάζει ἡ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρὰ τὸ Βέλες (πίν. 6β), ἣτις ὅμως στερεῖται τρουλλίσκου. Κατὰ παρόμοιον δὲ τρόπον ἐστεγάσεν ὁ ἀναστηλωτὴς τοῦ Μυστροῦ, Καθ. Ἁ. Ὁρλάνδος, τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἀφεντικοῦ (τριγωνικὰ ἀετώματα - σαμαρωταὶ τεμνόμενα στέγαι) (πίν. 5)¹.

Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Παντανάσσης στεγάζεται διὰ τροῦλλου, δὲν ἔχει, ὅμως, ὁ τροῦλλος οὗτος τὸ σφαιρικόν, σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν σχῆμα, ἀλλ' εἶναι, κατ' ἐπίδρασιν φραγκικὴν, πεπονοειδῆς² (Melonenkuppel) καὶ δορυφορεῖται ὑπὸ τεσσάρων πυργίσκων ἰσταμένων ἐπὶ τῶν γωνιῶν (πίν. 9α)³.

Ἐκ τοῦ σχεδίου τοῦ Barskij προκύπτει, ὅτι καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Βοστίτης⁴ (πίν. 1β) ἐστεγάζεται διὰ τροῦλλου· ἐστηρίζετο δ' οὗτος ἐπὶ τεσσάρων τόξων σχηματιζόντων τετράγωνον ἐγγεγραμμένον εἰς τὸ τοῦ κωδωνοστασίου.

Ἀνάλογον πρὸς τὸ σχῆμά των εἶχον καὶ τὴν στέγην τὰ κυκλικῆς καὶ πολυγωνικῆς βάσεως κωδωνοστάσια. Κωνικὴν μικροῦ μὲν ὕψους οἱ δύο Ἀγ. Ἀπολλινάριοι (πίν. 2α, β) καὶ ἡ Παρηγορήτισσα (πίν. 9β), δὲ ξυκόρου-

¹ Βλ. A.B.M.E. A', σ. 206.

² Οἱ πεπονοειδεῖς τροῦλλοι ἦσαν συνήθεις εἰς τὴν Δύσιν, πρβ. τὰς Μητροπόλεις τῆς Πίζης (FLETCHER, A Hist. of Architecture, σ. 275, A. E. F, RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 301), τῆς Angoulême (FLETCHER, ἔ. ἀ. σ. 293, A. D.) κ. ἄ.

³ Πυργίσκοι εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας ἀπαντοῦν ἐπίσης συχνότατα εἰς τὴν Δύσιν: ὁ Ἀγ. Ζήνων τῆς Βερώνας (FLETCHER, ἔ. ἀ. σ. 285, A), ὁ Ἀγ. Μιχαὴλ εἰς Limoges (ENLART, Archéologie française, II, εἰκ. 333), ἡ Μητρόπολις τῆς Πάρμας, ὁ Ἀγ. Στέφανος τῆς Caen, ἡ Μητρόπολις τοῦ Brixworth (RIVOIRA, ἔ. ἀ. εἰκ. 299, 389, 449) εἶναι πρόχειρα παραδείγματα.

⁴ Ἐν DE ΒΕΥΛΙΕ, L'hab. byz., σ. 62.

φον δὲ κῶνον αἱ Μοναὶ Sanahin¹ καὶ Tathev² τῆς Ἀρμενίας. Ὁξυκορύφου ἐπίσης ἀλλὰ πολυπλεύρου πυραμίδος ἦτο ἡ μορφή τῶν στεγῶν πάντων τῶν λοιπῶν κωδωνοστασίων τῆς Ἀρμενίας (πίν. 10α, β κλπ.). Εἰς τὴν χώραν ταύτην κλιματολογικοὶ λόγοι (πτῶσις πολλῶν βροχῶν καὶ χιόνων) ἐπέβαλλον τὴν κατασκευὴν τρούλλων καὶ στεγῶν ἀποτόμου κλίσεως³.

ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Τὸ σύστημα δομῆς τῶν τοίχων τῶν κωδωνοστασίων ἐξηγητᾶτο ἐκ τῶν χρησιμοποιουμένων ὕλικῶν, καθὼς καὶ ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατὰ τόπους παραδόσεων ἢ ἐπιδράσεων. Οὕτως οἱ πύργοι τῶν δύο Ἀγ. Ἀπολλιναρίων εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἐκτισμένοι δι' ὀπτοπλίνθων. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, πάντα τὰ μνημεῖα τῆς Ραβέννης, πλὴν τοῦ Μουσσωλλεῖου τοῦ Θεοδωρίχου, ἀκολουθοῦντα τὴν παλαιάν, ρωμαϊκὴν, παράδοσιν εἶναι κατεσκευασμένα διὰ πλίνθων. Αἱ ἐξωτερικαί, λοιπόν, κυλινδρικαὶ ἐπιφάνειαι αὐτῶν κατεσκευάσθησαν κατὰ τὸν συνήθη τρόπον, δι' ὀπτοπλίνθων δηλαδή, αἵτινες ἐποπιθετήθησαν ἰσοδόμως⁴ καὶ προσηρομόσθησαν διὰ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Ὡς δὲ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ κτήρια, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἀπεφύχθη ἡ ἀσβεστόχριστις αὐτῶν καὶ διότι ἡ δόμησις ἦτο ἐπιμεμελημένη ἀλλὰ καὶ διότι τὸ καστανέρυθρον χρῶμα τῶν πλίνθων ἦτο εὐχάριστον εἰς τὴν θέαν.

Δύο ἐκ τῶν παραδειγμάτων μας, τοῦ Kasr - il - Benât καὶ τοῦ Παρθενῶνος, μετὰ τῆς ἐξιζέτου ἰσοδόμου ἐκ λίθων τοιχοποιίας των δὲν διαφέρουσι τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κτηρίων⁵. Ὅντως ἡ συριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀφ' ὅτου διὰ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου — τῶν Σελευκιδῶν — ἐγνώρισε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἔμεινε πιστὴ εἰς αὐτὴν οὐ μόνον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ χριστιανισμοῦ· διὸ καὶ ὁ χριστιανὸς ἀρχιτέκτων τοῦ Kasr - il - Benât, ὅπως ἄλλως τε ὅλοι οἱ συνάδελφοί του μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰ.⁶, κατεσκεύασε τὴν βασιλικὴν αὐτὴν μετὰ τοῦ πύργου τῆς κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα (πίν. 1α)⁷

¹ MILLET, L'école grecque..., εἰκ. 76.

² STRZYGOWSKI, Die Baukunst der Armenier..., I, εἰκ. 663.

³ Διὰ τοὺς ἰδίους λόγους αἱ στέγαι τῶν γοτθικῶν κτηρίων τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ἔχουσι παρομοίαν κατασκευὴν.

⁴ REUSENS, Elements d'archéologie chrétienne, I, εἰκ. 180, COLASANTI, L'arte bis. in Italia, πίν. 25b.

⁵ Τὸ κωδωνοστάσιον ἐπίσης τῆς Μ. Sanahin τῆς Ἀρμενίας εἶναι ἐκτισμένον ἰσοδομικῶς διὰ λαξευτῶν παρολίθων.

⁶ Τότε οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ ἐγκατελείφθησαν λόγῳ τῆς εἰσβολῆς τῶν ἀραβικῶν φυλῶν καὶ τῆς ἰσλαμικῆς κυριαρχίας (640 μ.Χ.).

⁷ BUTLER, Architecture and other Arts, εἰκῶν ἐν σελ. 156.

χρησιμοποιοῦν μεγάλους κανονικῶς λαξευμένους πωρολίθους¹ καὶ συναρμο-
λογῶν αὐτοὺς ἄνευ κονιάματος.

Εἰς τὸ δεύτερον ἄφ' ἐτέρου μνημεῖον, τὸν Παρθενῶνα, προκειμένου
νὰ γίνῃ οἰαδήποτε προσθήκη ἐπεβάλλετο, διὰ νὰ μὴ διαταραχθῇ ἐξωτερι-
κῶς ἡ οἰκοδομικὴ ἁρμονία, ἡ χρῆσις τοῦ αὐτοῦ ὕλικου καὶ τρόπου δομῆς·
διὰ τὸν λόγον αὐτὸν αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ κατὰ τὸν ὀπισθόδομον
προσκολληθέντος πύργου τούτου εἶναι ἐπενδεδυμένα διὰ δόμων ἐκ πεντε-
λησίου μαρμάρου². Ἀντιθέτως διὰ νὰ κτίσῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν
αὐτοῦ ὁ πρωτομαῖστωρ ἦτο ἐλεύθερος νὰ μεταχειρισθῇ τὸν πωρόλιθον κογ-
χυλιάτην τῶν Μεγάρων (εὐρέως χρησιμοποιούμενον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύ-
την εἰς Ἀττικὴν) καὶ δὴ κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος πλινθοπερίκλειστον.

Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν δὲν ἀπαντῶμεν πλέον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν
τῶν ναῶν τὸ καθαρῶς ἰσόδομον σύστημα, τὸ ὁποῖον εὐρίσκομεν εἰς τὰ
ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὰς συριακὰς βασιλικὰς, εἰ μὴ μόνον εἰς τὴν Ἀρμε-
νίαν³. Τώρα αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι κτίζονται κατὰ τὸν τρόπον, τὸν
ὁποῖον ἐφαρμόζουν αἱ δύο ἐπικρατοῦσαι σχολαί: τῆς Πρωτευούσης καὶ τῆς
Ἐπαρχίας. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖ διὰ τὰς τοιχοδομίας τῆς τὸ
σύστημα τῆς ἐναλλαγῆς ὀριζοντίων δόμων ἐκ 3-4 σειρῶν πλίνθων καὶ κοι-
νῆς τοιχοποιίας μετὰ παχέος κονιάματος⁴ (Κωνσταντινουπολιτικὸς τύπος),
ἐνῶ ἡ δευτέρα διατάσσει τοὺς κανονικῶς λαξευμένους πωρολίθους κατὰ τὸ
ἰσόδομον καὶ περιβάλλει αὐτοὺς διὰ πλίνθων⁵ προσδίδουσα οὕτω ἰδιαιτέ-
ραν τινὰ γραφικότητα καὶ πολυχρωμίαν (ἐλλαδικὸς τύπος).

Τὸ κωδωνοστάσιον ὡς ἐξάρτημα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὸ αὐτὸ οἰκοδο-
μικὸν σύστημα. Τοιοῦτοτρόπως οἱ τοῖχοι αὐτοῦ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Στενη-
μάχου (πίν. 4α)⁶, τῶν Ἀρχαγγέλων⁷, τοῦ Παντοκράτορος⁸ καὶ τοῦ Ἀγ.

¹ Ὁ πωρόλιθος ὑπῆρξεν ἀνεκαθεν ἄφθονος εἰς τὴν Συρίαν.

² Ἡ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρῆσις μαρμάρων εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κωδωνοστα-
σίου τοῦ Παρθενῶνος ὑπηγορεύθη οὐ μόνον ἐκ λόγων ὁμοιομορφίας, ἀλλὰ καὶ οἰκονο-
μίας, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰ. μ. Χ. ἡ Ἀκρόπολις ἔγχευε παλαιῶν μαρμάρων.

³ Ἐν Ἀρμενίᾳ ὡς καὶ ἐν Συρίᾳ ἀφθονεῖ ὁ πωρόλιθος.

⁴ Ἡ δομικὴ αὕτη εἶναι βεβαίως γνωστὴ ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς
(ΟΡΓΑΝΔΟΣ, Βασιλική, Β', σ. 237, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ εἰκ. 190), τῶρα
ὁμως ἡ ὅλη ἐργασία εἶναι πλέον ἐπιμελετημένη.

⁵ Περὶ τῶν δύο αὐτῶν συστημάτων τοιχοδομίας βλ. MILLET, L'école grecque...,
σ. 224 ἐξ.

⁶ FILOV, Altbulgarische Kunst, πίν. IV.

⁷ BOSCOVIC, B.I.A.B. X, 1936, εἰκ. 33.

⁸ RACHENOV, Les églises de Mesemvria, πίν. XXV, XXXVIII, BRUNET DE
PRESLE-BLANCHET, πίν. 18.

Ἰωάννου τοῦ Ἀλειουργήτου¹, εὐρισκομένων εἰς τὴν πλησιέστατα τῆς Προτευούσης Μεσημβριαν, εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένοι διὰ λίθων τοποθετημένων κατὰ ὀριζοντίας στρώσεις ἐναλλασσομένης πρὸς τρεῖς (Στενήμαχος, Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Ἀλειουργητος) ἢ καὶ τέσσαρας (Παντοκράτωρ, Ἀρχάγγελοι) σειρὰς πλίνθων². Τῶν δὲ κωδωνοστασίων τῶν ναῶν Δαφνίου, Σαμαρίνας, Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς παρὰ τὴν Καστοριάν, Ἁγ. Δημητρίου Βέλες, Καρυταίνης, Ἁγ. Σοφίας Μυστρᾶ, Πρισερένης, Ἁγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος καὶ Παντανάσσης οἱ τοῖχοι εἶναι κατεσκευασμένοι κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερὶκλειστον σύστημα, διὰ κανονικῶν πωρολίθων ἰσοδομικῶς ἐκτισμένων καὶ χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων ὀριζοντίας καὶ κατακορύφως διὰ πλίνθων. Μάλιστα εἰς δύο ἐξ αὐτῶν, Ἀφεντικὸ καὶ Ἁγ. Δημήτριον Βέλες, διὰ τῆς τοποθετήσεως μεταξὺ τῶν λίθων περισσοτέρων τῆς μιᾶς πλίνθων, σημειοῦνται περισσότερον οἱ ἄρμοί· καὶ εἰς τὸ μὲν Ἀφεντικὸ³ τονίζονται οἱ ὀριζόντιοι ἄρμοι τοῦ κάτω μέρους τῶν δύο ἀνωτέρων ὀρόφων, εἰς τὸν Ἁγ. Δημήτριον τοῦ Βέλες δὲ τονίζονται ἀμφοτέρωθεν διὰ τῆς παρεμβολῆς ζευγῶν πλίνθων κατὰ τε τοὺς ὀριζόντιους καὶ τοὺς κατακορύφους ἄρμους⁴ (πίν. 6β).

Παρὰ τὰ ἀνωτέρω, ὅμως, παραδείγματα, ἅτινα διὰ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν ἐρυθρῶν πλίνθων πρὸς τὸν κιτρινωπὸν πωρόλιθον καὶ τὸ ρόδινον κονίαμα παρουσιάζουσι μίαν γραφικότητα, σημειώνομεν καὶ τὰ ἔχοντα κοινήν τὴν τοιχοποιίαν ἐξ ἀκανονίστων λίθων (Μ. Ἐσφιγμένου⁵, Ζίτσα⁶) ἢ ἀργῶν λίθων παραμειγμένων μετὰ τεμαχίων πλίνθων (Μητροπόλις Μυστρᾶ, πίν. 8α)⁷ ταῦτα ὅμως εἶναι ὀλίγα⁸.

ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ

Οἱ τοῖχοι τῶν κωδωνοστασίων διετρυπῶντο α) ὑπὸ τῶν θυρῶν, δι' ὧν ἐγένετο ἢ ἐντὸς αὐτῶν εἴσοδος β) ὑπὸ τῶν παραθύρων, τὰ ὅποια ἐφώτιζον

¹ BOSCONIC, ἔ.ἀ. εἰκ. 34.

² Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Βατοπεδίου ἀνακαινισθὲν ὀλίγον πρὸ τοῦ 1894 ἐπεχρίσθη ἐξωτερικῶς δι' ἀσβεστοχρώματος, πιθανῶς ὅμως ἢ ὑπ' αὐτὸ τοιχοποιία νὰ εἶναι κατὰ τὸ κωνσταντινουπολιτικὸν σύστημα, ὡς δεικνύει τὸ σχέδιον τῆς ἀποστολῆς Σεβαστιάνωφ, τὸ ὅποιον ἀνεδημοσίευσεν ὁ MILLET (I, école grecque..., εἰκ. 67).

³ MILLET, Mon. Mistra, πίν. 24, 1. 4.

⁴ BOSCONIC, B.I.A.B. X, 1936, εἰκ. 28.

⁵ BARSKIJ, III, εἰκῶν ἔναντι σ. 220.

⁶ BOSCONIC, ἔ. ἀ. εἰκ. 18. Σήμερον ὀλόκληρος ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιράνεια τοῦ ναοῦ εἶναι κεκαλυμμένη δι' ἀσβεστοχρώματος.

⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστ. ἀρχιτεκτονική, σ. 78.

⁸ Διὰ κοινῆς τοιχοποιίας πρέπει νὰ ἦσαν ἐκτισμένοι οἱ πύργοι τῆς Ἁγ. Σοφίας Κων/πόλεως (ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις, Α', πίν. ΚΑ') καὶ τῆς Βοστίτισης, ὁ ὅποιος εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Barskij (DE BEVLIE, I, hab. byz., σ. 62) φαίνεται ὅτι ἔχει ὑποστῆ ἀσβεστοχρῶσιν.

τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν καὶ γ) ὑπὸ τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου, διὰ τῶν ὁποίων διεχέετο ὁ ἦχος τῶν κωδῶνων.

Θύραι. Τὰ κωδωνοστάσια ἠρκοῦντο εἰς μίαν μόνην θύραν¹, ἣτις ἀνοίγεται εἴτε ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς ἐφαπτομένης τοῦ ναοῦ (Ἁγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος, Θεοτόκος Στενημάχου, Παρθενῶν, Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὴν Καστοριάν, Ζίτσα², Σοροάσι³, Πρισερένη, Παντάνασσα) καὶ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα ἢ τὸ ὑπερῶν τοῦ ναοῦ, ὅτε ἡ εἴσοδος ἐγίνετο ἐξ αὐτῶν, εἴτε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ μιᾶς τῶν ἄλλων πλευρῶν, τῆς εἰσόδου γινομένης ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἡ θύρα τοῦ ἰσογείου ἦτο προσιτὴ διὰ μικρᾶς κλίμακος (Βατοπέδι - τρεῖς βαθμίδες κ.λ.π.) ὡς εὐρισκομένη ὀλίγον ὑψηλότερον τοῦ ἐδάφους, εἰς πάντα τὰ λοιπὰ παραδείγματα τὸ κατώφλιον εὐρίσκετο εἰς τὸ αὐτὸ μετὰ τοῦ ἐδάφους ὕψους.

Ἀπλῆς συνήθως ἐμφανίσεως ἡ θύρα, ἐστερεῖτο τῶν περιθύρων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκομεν εἰς τοὺς ναοὺς μὲ τὸ κοιλόκυρτον κυμάτιον ἢ τὸν γλυπτὸν διάκοσμον. Τώρα εἰς ἄλλας μὲν θύρας ἔχομεν ἐν ἀπλοῦν εὐθὺ λίθινον ἀνώφλιον (Παρθενῶν, Δαφνί), ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἐνίοτε ἀβαθῆς κόγχη (Βατοπέδι, πίν. 8β), συνηθέστερον δὲ ἡμικυκλικὰ ὑπέρθυρα. Ἡ ὑπεράνω τῶν θυρῶν κατασκευὴ τυφλῶν κογχῶν εἶχε τριπλοῦν σκοπόν: α) νὰ ἀνακουφίσῃ τὸ ὑπέρθυρον ἀπὸ τοῦ ὑπερθιν βάρους⁴ β) νὰ διακοσμήσῃ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κωδωνοστασίου καὶ γ) νὰ θέσῃ τὴν θύραν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἁγίου, ὅστις ἐξωγραφεῖτο ἐντὸς τῆς κόγχης. Τὰ ἡμικυκλικὰ ὑπέρθυρα κατασκευάζονται ἐκ πλίνθων ἢ πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς λίθους (Ἀφεντικὸ Μυστρᾶ⁵, ἐνταῦθα μάλιστα ὡς καὶ εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, αἱ θύραι εἶναι ἐγγεγραμμέναι ἐντὸς τυφλῶν ἀμίδων) ἢ τέλος ἐκ πωρίων θολιτῶν (Καρύταινα⁶).

Τοξωτὰ ἀνοίγματα. Τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνηρτῶντο οἱ κώδωνες, μᾶς παρουσιάζονται ἀπλᾶ καὶ ἀπέριττα καθὼς ἀπέριττοι εἶναι καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν κωδωνο-

¹ Εἰς Μυστρᾶν ἔχομεν δύο θύρας (Ἁγία Σοφία) ἢ μίαν θύραν καὶ ἐν τοξωτῶν ἀνοίγμα (Ἀφεντικὸ) διότι τὰ κωδωνοστάσια συνέχονται πρὸς τὴν στοὰν μετὰ τῆς ὁποίας συγκοινωνοῦσι (MILLET, Mon. Mistra, πίν. 33. 3).

² DEROKO Archit. decor. serbe, εἰκ. 132.

³ DEROKO, ἐν L'art byz. chez les Slaves, σ. 140.

⁴ Πβλ. τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς Δαφνίου, τοῦ ὁποίου τὸ ὑπέρθυρον ἐθραύσθη λόγῳ ἐλλείψεως ἀνακουφιστικοῦ τόξου.

⁵ MILLET, Mon. Mistra, πίν. 24, 4.

⁶ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλ. Γορτυνίας, σ. 58 καὶ εἰκ. 32.

στασιών (Kasr - il - Benât ¹, Κοίμησις Νικαίας ², Νερέδιτσα ³, Μ. Ἐσφιγγμένου ⁴) πλὴν μιᾶς περιπτώσεως (Πρισερνή), ὅπου εἶναι πλουσίως διακεκοσμημένα. Ἐνταῦθα ἔχομεν τρία πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια κλιμακῆδόν τεταγμένα πέριξ τῶν λοβῶν τῶν ἀνοιγμάτων. Αἱ πλίνθοι τοῦ μεσαίου ἐξ αὐτῶν παρακολουθοῦσαι τὴν καμπύλην τοῦ τόξου ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κίνησιν τῶν πλίνθων τῶν δύο ἄλλων πλαισίων, αἱ ὁποῖαι εἶναι διατεταγμένα ἀκτινῆδόν. Τὰ πλαίσια ταῦτα, μὴ ἐξικνούμενα μέχρι τῆς ποδιᾶς, διακόπτονται κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν τόξων, ὅπου καὶ ἐδράζονται ἐπὶ λιθίνων λοξοτιμήτων ὑφαιδιδίων. Τὸ ὅλον ἀνοιγμα βαίνει ἐπὶ μικροτέρου διλόβου ἀνοίγματος μὲ πλίνθινα ἐπίσης πλαίσια καὶ διάκοσμον ἐκ ζευγῶν πλίνθων εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν σχηματιζόμενον τύμπανον. Ἡ γραφικότης τοῦ συνόλου συμπληροῦται διὰ τῶν διπλῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξέχουσαι καὶ παρακολουθοῦσαι τὴν καμπύλην τῶν ἄνωθεν αὐτῶν τόξων χρησιμεύουσι συγχρόνως καὶ ὡς γεῖσον τῆς στέγης (πίν. 7α).

Παράθυρα. Ὁ φωτισμὸς καθὼς καὶ ὁ ἀερισμὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν κωδωνοστασιῶν ἐπετυγχάνετο διὰ τῶν παραθύρων. Ἦσαν δὲ τὰ παράθυρα ἄλλοτε μονόλοβα καὶ ἄλλοτε δίλοβα ἢ τρίλοβα.

Τὰ πρῶτα, τὰ μονόλοβα, ἀνοίγονται συνήθως εἰς τοὺς κατωτέρους ὀρόφους (ἽΟμορφη Ἐκκλησιᾶ - πίν. 3β - Καρύταινα - πίν. 7β - κ.λ.π.) τινὰ δ' ἐξ αὐτῶν εἶναι τόσον στενά (ἸΑγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος καὶ in Classe - πίν. 2α, β - Δαφνί ⁵, Παρθενών, Žiža ⁶), ὥστε ἐνθυμίζουσι «πολεμίστρας». Ἡ κατασκευὴ μονολόβων παραθύρων εἰς τοὺς κατωτέρους ὀρόφους, ἔναντι τῶν διλόβων καὶ τρίλόβων τῶν ὑπερκειμένων ὀρόφων, προετιμᾶτο βεβαίως καὶ διὰ λόγους ἀμύνης, ὡς π.χ. εἰς τὰ προαναφερθέντα παραδείγματα τῶν δύο Ἀγίων Ἀπολλιναρίων, κυρίως ὁμως λόγοι στατικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ ἐπέβαλλον τὴν ἐν λόγῳ διάταξιν· τὰ ἄνω δηλαδὴ μέρη πρέπει νὰ εἶναι ἐλαφρότερα τῶν κάτω, ἐπομένως μᾶλλον διάτρητα.

Εὐρίσκομεν προσέτι μονόλοβα παράθυρα ἀντὶ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων εἰς τὰ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος κωδωνοστάσια τῆς Στενημάχου (πίν. 4α) καὶ τῶν λοιπῶν ναῶν τῆς Μεσημβρίας, τοῦ Βέλες (πίν. 6β) καὶ τοῦ Ρογανοῦ ⁷ καθὼς καὶ εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ (πίν. 8α)· ἀπαντῶσι δ' ἐνίοτε

¹ BUTLER, Architecture and other Arts, σ. 157.

² WULFE, Koimesiskirche, εἰκ. 1.

³ LAZAREV, Νοβογορόδ, εἰκ. 42 b.

⁴ BARSKIJ, III, εἰκῶν ἔναντι σ. 220.

⁵ MILLET, Daphni, πίν. VI.

⁶ BOSCOVIC, B.I.A.B. X, 1936, εἰκ. 18.

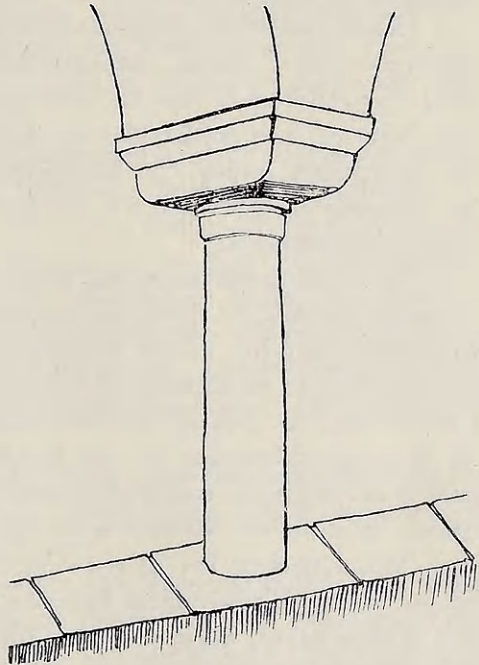
⁷ ĐEROKO, Archit. decor. serbe, εἰκ. 451.

καὶ καθ' ὄλον τὸ ὕψος τοῦ πύργου ὑποδηλοῦντα τρόπον τινὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὀρόφων (Kasr - il - Benât¹, "Ἅγιοι Ἀπολλινάριοι - πίν. 2α, β - Kuršumlija², Sorocani - πίν. 4β).

Δίλοβα παράθυρα ἔχομεν εἰς τὸν ἀνώτατον ὀροφον τῆς Ὀμορφης Ἐκκλησιᾶς παρὰ τὴν Καστοριάν, τῆς Σαμαρίνης, τῆς Καρυταίνης, τοῦ Βατοπεδίου καὶ εἰς τοὺς ἐνδιαμέσους τῶν δύο κωδωνοστασίων τῆς Ραβέννης, ἐνῶ εἰς τοὺς ἀνωτέρους ὀρόφους τῶν δύο τελευταίων καθὼς καὶ πάντας τοὺς ὀρόφους τῶν τριῶν κωδωνοστασίων τοῦ Μυστρᾶ (Ἐφεντικοῦ, Ἁγ. Σοφίας, Παντανάσσης) ἀνοίγονται τριλόβα καὶ δὴ πάντα ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τυφλῶν ἀψίδων.

Τὰ χωρίσματα τῶν διλόβων καὶ τριλόβων παραθύρων ἔχοντα μορφήν ἀμφικιονίσκου κατὰ τὸ πλεῖστον (μόνον εἰς Ἁγ. Ἀπολλινάριον τὸν Νέον³ καὶ τὸ Βατοπέδι ἔχομεν πλήρη κιονίσκον) ἦσαν κατεσκευασμένα ἐκ μαρμάρου ἢ λίθου (Καρύταινα). Οἱ διαχωριστικοὶ αὐτοὶ κιονίσκοι βαίνοντες ἐπὶ ἀπλῶν βάσεων λοξομητοῦ τομῆς εἶχον τὸν κορμὸν ἀρθράβδωτον καὶ συμφυῆς ἐπίθημα ὁμοιάζον πρὸς ἀνεστραμμένην κόλουρον πυραμίδα, τῆς ὁποίας αἱ λοξαὶ πλευραὶ εἶναι ἐπίπεδοι, πλὴν ἐνὸς παραδείγματος, τοῦ Βατοπεδίου, ὅπου εἶναι καμπύλαι (εἰκ. 9).

Τὰ τόξα τὰ γεφυροῦντα τὰ κενὰ ἦσαν ἀκριβῆ ἡμικύκλια, μόλις δὲ κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας κατεσκευάζοντο ὑπερψωμένα⁴ (δίλοβα: Καρυταίνης, Πρισερένης, Βατοπεδίου· τριλόβα: Μυστρᾶ).

Εἰκ. 9. Κιονίσκος παραθύρου τοῦ κωδωνοστασίου Βατοπεδίου.

¹ BUTLER, Architecture and other Arts, σ. 157.

² ĐEROKO, Archit. decor. serbe, εἰκ. 55.

³ RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 52.

⁴ Τὰ ὑπερψωμένα τόξα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Τὰ μέτωπα τῶν τόξων ἐκτίζοντο συνήθως διὰ πλίνθων, σπανίως δὲ διὰ πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς λίθους, ἔτι δὲ σπανιώτερον διὰ λιθίνων θολιτῶν (Καρούταινα), σχηματιζομένων οὕτω τῶν κυκλικῶν πλαισίων τῶν παραθύρων. Καὶ ὅτε μὲν τὰ πλαίσια ταῦτα διήκουσι μέχρι τῆς ποδιάς τῶν παραθύρων (Ὅμορφη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὴν Καστοριάν), ὅτε δὲ διακόπτονται κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν λοβῶν, ὡς εἰς πάντα τὰ παραδείγματα Ραβέννης, Μεσημβρίας, Μυστρᾶ, εἰς Βέλες, Πρισερένην καὶ Βατοπέδι.

Πολλὰ παράθυρα περιβάλλονται καὶ ὑπὸ ἄλλων πλινθίνων πλαισίων ἐξεχόντων ὀλίγον, ἄτινα, ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς ποδιάς αὐτῶν (Ἐγ. Ἀπολλινάριοι) ἢ συνηθέστερον ἀπὸ τῆς γεννήσεως τῶν τόξων, εἴτε παρακολουθοῦσι τὴν καμπύλην τῶν λοβῶν (ὡς εἰς Ἐγ. Ἀπολλινάριους¹, Στενήμαχον - πίν. 4α - καὶ λοιποὺς ναοὺς τῆς Μεσημβρίας), εἴτε ὑφίστανται ὑπὲρ τοὺς λοβοὺς² διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ καὶ τὰ ἀνοίγματα ἐξαίρονται καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων διακοσμεῖται.

Ἄν τὰ κωδωνοστάσια τῆς Ραβέννης παρουσιάζουσι τὴν μεγαλυτέραν ποικιλίαν ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῶν παραθύρων, ἄτινα ἀνοίγονται εἰς μὲν τοὺς κατωτάτους ὀρόφους αὐτῶν μονόλοβα³, εἰς τοὺς ὑπερκείμενους δίλοβα καὶ εἰς τοὺς ἀνωτάτους τρίλοβα (πίν. 2α, β), τὰ τρία κωδωνοστάσια τοῦ Μυστρᾶ (Ἀφεντικοῦ, Ἐγ. Σοφίας, Παντανάσσης) ὑπερβάλλουσιν ἀναντιρρήτως πάντα ὡς πρὸς τὴν κομψότητα καὶ τὴν ἐν γένει κατασκευὴν τῶν παραθύρων των (πίν. 5 καὶ 9α) διότι ταῦτα α) ἔχουσι ραδινὰς ἀναλογίας β) τὰ τόξα αὐτῶν ἔχουσι μεγαλυτέραν κίνησιν διότι δὲν εἶναι ἰσοῦψῆ, ἀλλ' ὁ μεσαῖος λοβὸς εἶναι ὑπερυψωμένος καὶ γ) εἶναι ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τυφλῶν ἀψίδων, αἱ ὁποῖαι εἰς τὴν Παντανάσσαν ἔχουσι τὰ τόξα ὀξυκόρυφα (φραγκικὴ ἐπίδρασις). Ταῦτα πάντα, ὁμοῦ μετὰ τοῦ λοιποῦ διακόσμου, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, προσδίδουσιν ἰδιαιτέραν χάριν καὶ γραφικότητα εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα κωδωνοστάσια.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν κωδωνοστασίων δὲν παρουσιάζουσι τὸν πλοῦτον τῶν ἐπιφανειῶν τῶν ναῶν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἐν τούτοις τὰ περισσότερα δὲν στεροῦνται διακοσμῆσεώς τινος.

Εἰς τὸ περὶ τῶν ἀνοιγμάτων κεφάλαιον ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ τῶν πλινθίνων πλαισίων τῶν παραθύρων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουσι ταῦτα, εἴτε παρακολουθοῦντα τοὺς λοβοὺς αὐτῶν εἴτε ὑπερυψούμενα καὶ σχηματίζοντα τύμπανα πληρούμενα διὰ πλινθίνων κοσμημάτων.

¹ RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 52.

² Καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη ὑπάρχει ποικιλία, διότι τὰ τοῦ ἰσογείου εἶναι πολὺ στενά τρόπον τινὰ λογχοειδῆ, ἐφ' ὅσον δὲ ἀνερχόμεθα γίνονται πλατύτερα,

Πλήν τῶν πλαισίων αὐτῶν καὶ τῶν τυφλῶν ἀψίδων ἔχομεν καὶ χρῆσιν διακοσμητικῶν ζωνῶν. Λοξότοιμοι ἐκ πάρου ζῶναι εἰς πλείονας σειρὰς περιθέουσιν ὀριζοντίως τὰς ἐπιφανείας τῶν τριῶν κωδωνοστασιῶν τοῦ Μυστρᾶ ¹ εἰς τὸ ὑψὸς ἀφ' ἑνὸς τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων καὶ ἀφ' ἑτέρου κατὰ τὰς γεννήσεις τῶν τόξων αὐτῶν, ὅπου καὶ σχηματίζουσιν ἀπλᾶ ὑφαψίδια ². Πῶρινα ἐπίσης διαζώματα ὑποδηλοῦντα τοὺς ὀρόφους ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὸ φραγκίζον κωδωνοστάσιον τῆς Καρυταίνης, ἐν δὲ ἐξ αὐτῶν, τὸ χωρίζον τοὺς δύο ἄνωτάτους ὀρόφους, φέρει κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ὀδοντωτὸν κόσμημα (πίν. 7β). Ζῶναι ἔχουσαι τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι συνήθεις εἰς τὴν Δύσιν καὶ γνωσταὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «dents de loup» καὶ «nail-head» ³.

Ἄφθονότεραι εἶναι αἱ ζῶναι αἱ ἀποτελούμεναι ἐκ πλίνθων λοξῶς καὶ ἐν ἔσοχῃ τεταγμένων, αἱ ὀδοντωταὶ λεγόμεναι ταινίαι. Τὰς εὐρίσκομεν ἄλλοτε τοποθετημένας εὐθὺς ὑπὸ τὸ γείσον τῆς στέγης καὶ δὴ εἰς διπλᾶς σειρὰς (δύο Ἐγ. Ἀπολλινάριοι, Βέλες, Πρισερένη, πίν. 2α-β, 6β, 7α) καὶ ἄλλοτε περιβαλλούσας τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων μέχρι τῶν γεννήσεων αὐτῶν, ὁπότε καὶ θλῶνται ὀριζοντίως (Βέλες), τὰς εὐρίσκομεν τέλος διασχίζουσας ὀριζοντίως ὀλίγον κάτωθεν τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων καὶ οὐχὶ κατὰ κανονικὰ διαστήματα τὰς κυλινδρικές ἐπιφανείας τῶν πύργων τῆς Ραβέννης.

Ἔχομεν ἐπίσης καὶ ἄλλου εἴδους ζώνην διακοσμητικὴν ἀποτελουμένην ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων. Δύο τοιαῦται λεπταὶ ζῶναι ἑκατέρωθεν σειρᾶς λαξευτῶν λίθων ἀπαντῶσιν εἰς τὸ Ρογαπονο ⁴.

Ἐγένετο προσέτι εἰς τὰς ἐπιφανείας τῶν κωδωνοστασιῶν χρῆσις κεραμίων κοσμημάτων ἀπλῶν ἢ συνθιέτων, ἐκ τῶν ὁποίων ὠραιότερα εἶναι: πῆλινα πινάκια ἐντετειχισμένα ὑπεράνω τῶν παραθύρων (Ἐγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος ⁵), τεθλασμένη γραμμὴ, ἣτις ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὀδοντωτὴν ταινίαν πλαισιώνει σειρὰν ἰσοδόμων λίθων (Καρούταινα, πρῶτος ὄροφος - πίν. 7β), πλίνθοι διατεταγμέναι κατ' ὀρθὰς γωνίας (ἐκατέρωθεν τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς Καστοριᾶς) ἢ πλίνθοι καμπύλαι τεθειμέναι κατὰ ὁμοκέντρος κύκλους καὶ πληροῦσαι τὸ τύμπανον τὸ σχηματιζόμενον μετὰξὺ τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸ τοξωτοῦ πλαισίου (Καστοριά, Πρισερένη).

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, σ. 79.

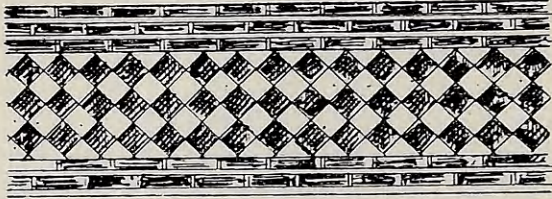
² MILLET, Mistra, πίν. 24 4, 33 3, 36 1.

³ FLETCHER, A Hist. of Architecture, σ. 455b.

⁴ DEROKO, Archit. et decor. serbe, εἰκ. 451.

⁵ RIVOIRA, Archit. Lomb., εἰκ. 52. Εἶναι δὲ ταῦτα ἐκ τῶν παλαιότερων τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν.

Εἰς τὰ κωδωνοστάσια τοῦ Μυστρᾶ συναντῶμεν καὶ τὰ ἐξῆς δύο εἶδη ζωφόρων, αἱ ὁποῖαι προσδίδουσι κίνησιν καὶ πλαστικότητα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν: Ὑπεράνω τῶν παραθύρων τοῦ Ἐφεντικοῦ (πίν. 5) καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας¹ παρατάσσονται τρία ἰσοπλατῆ καὶ ἰσοῦψῆ τυφλὰ κογχάρια² περιβαλλόμενα ὑπὸ διπλῶν πλινθίνων πλαισίων.

Εἰκ. 10. Ἐβακωτὴ ζωφόρος τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe.

Τὰ τύμπανα αὐτῶν πληροῦσι διπλαῖ τεθλασμέναι γραμμαί. Ἡ δευτέρα μικρὰ καὶ πρωτότυπος ζωφόρος εὑρίσκεται εἰς τὴν Παντάνασσαν (πίν. 9a) καὶ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κυκλικῶν πλινθίνων πλαισίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγγράφεται

ἀνὰ ἓν τρίφυλλον ἀνοιγμα. Καὶ τὸ θέμα αὐτό, σύνηδες εἰς τοὺς γοτθικούς ναοὺς, ἐφηρμοσθῆ ἐνταῦθα κατὰ φραγκικὴν ἐπίδρασιν³.

Μία ἄλλη ὠραία ζωφόρος, κατεσκευασμένη διὰ τετραγώνων ἄβακιδίων διαφόρων χρωμάτων, περιθέει τὴν κυλινδρικήν ἐπιφάνειαν τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου in Classe, διαιροῦσα τοὺς δύο κατωτάτους ὁρόφους (εἰκ. 10). Ἡ ἄβακωτὴ αὕτη ζωφόρος, ἣτις ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται εἰς πλεῖστα μνημεῖα μέχρι τοῦ ΙΔ' αἰ., ὅποτε εὑρίσκομεν τὰ ὠραιότερα δείγματα εἰς ναοὺς τῆς Ἡπείρου⁴.

Εἰς τὴν κεραμίνην διακόσμησην ἀναφέρομεν τέλος καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μ. Βατοπεδίου (πίν. 8β). Ἡ ἐκ πλινθίων αὕτη ἐπιγραφὴ τοῦ 1427 ἦτο ἐντετειχισμένη εἰς τὰ τύμπανα τῶν τυφλῶν ἀψίδων τοῦ δευτέρου ὁρόφου. Σήμερον κατόπιν τῆς ἀσβεστοχρίσεως τοῦ 1894, διὰ τῆς ὁποίας ἐκαλύφθησαν αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι, δὲν δύναται τις νὰ ἀναγνώσῃ εἰμὴ τὴν διὰ χρώματος ἀναπαραχθεῖσαν ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς θέσεως.

¹ MILLET, Mistra, πίν. 33₂₋₃, ΟΡΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. κατὰ τὸ 1955, εἰκ. 117.

² Αἱ τυφλαὶ κόγχαι ζωφοροειδῶς τεταγμένα εἶναι προσφιλεῖς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην.

³ FLETCHER, A Hist. of Architecture, σ. 446 F, 460 F.

⁴ Συγκεντρωμένα τὰ μνημεῖα ταῦτα καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. ἐν ΟΡΑΝΔΟΥ, A.B.M.E. B', σ. 120 ἔξ. Θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα καὶ τὰ ἐξῆς: Ἀγ. Δημήτριος Βέλες καὶ Ἀρχάγγελοι Μεσημβρίας (BOSCONIC ἐν B.I.A.B. X, 1936, εἰκ. 28 καὶ 33), Θεοτόκος Στενημάχου (MILLET, L'art serbe, εἰκ. 33), Lazarica (DEKOKO, Archit. et decor. serbe, εἰκ. 311, 314).

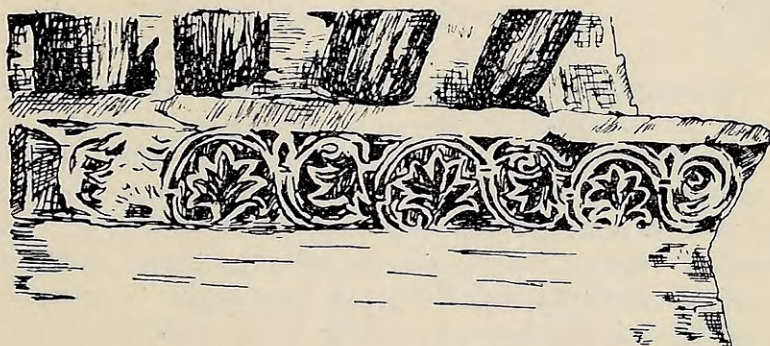
Ἡ ἐπιγραφή γεγραμμένη εἰς ἰαμβικὸν μέτρον ἔχει ὡς ἐξῆς :

ΚΩΔ	ΩΝΑΣ
ΑΝΩ	ΛΑΜ
ΠΡΟ	ΝΗΧ
ΟΝΝ	ΤΑΣΦ
ΕΡΕΙΠΙ	ΣΤΟΝΣ
ΚΑΛ	ΟΥΝΤ
ΑΣΕΙΣ	ΘΕΣΥ
ΜΝΩ	ΔΙΑΝ

*Κώδωνας ἄνω λαμπρὸν ἠχοῦντας φέροι
πιστοὺς καλοῦντας εἰς Θεοῦ ὑμνωδίαν ¹.*

Συνέχεια δὲ αὐτῆς εἶναι ἡ ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς κεχαραγμένη καὶ ὀλίγον ὑψηλότερον ἐντετειχισμένη μικρὰ ἐπιγραφή ἢ ἀναφέρουσα τὸ ἔτος ἰδρύσεως ².

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῶν κωδωνοστασίων εἶναι πτωχός. Δύο εἶναι

Εἰκ. 11. Ὑφαμίδιον τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μ. Βατοπεδίου.

τὰ παραδείγματα, εἰς τὰ ὁποῖα εὐρίσκομεν τὰ ὀλίγα γλυπτὰ, τὰ κωδωνοστάσια τῆς Παρηγορητίσης καὶ τοῦ Βατοπεδίου.

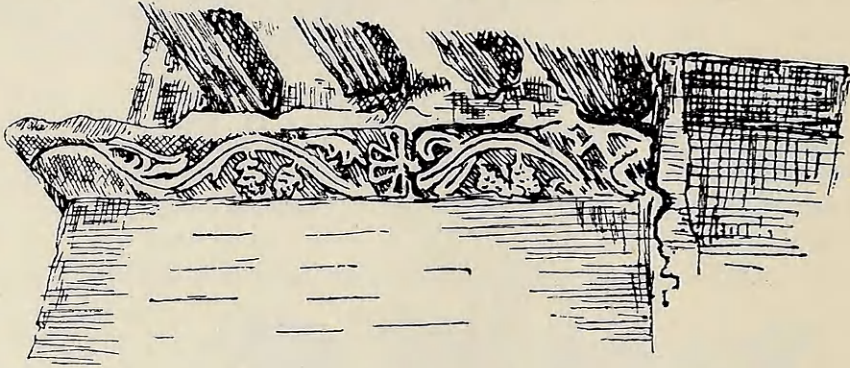
Τοῦ τελευταίου τούτου τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἐδράζονται ἐπὶ μαρμαρίνων ὑφαμίδιων μετ' ἀναγλύπτου διακοσμήσεως· εἰκονίζονται π.χ. εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν ἀνθέμια ἀνάγλυφα ἐκφυόμενα ἐξ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ (εἰκ. 11),

¹ MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. Athos, ἀρ. 115. Ἐνταῦθα ἀναφέρονται πάντες οἱ πρὸ αὐτῶν ἀναγνώσαντες τὴν ἐπιγραφήν. Λέγει δὲ ὁ MILLET ὅτι οἱ πρὸ τῆς ἀσβεστοχρίσεως ἀναγνώσαντες εἶδον «ΠΡΟΣ ΘΕΟΥ...» ἀντὶ «ΕἰΣ ΘΕΟΥ...»

² Βλ. κατωτέρω εἰς τὸ κεφ. περὶ τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς κατασκευῆς τῶν κωδωνοστασίων.

εἰς ἕτερον δὲ εἰκονίζεται ἰσοσκελῆς σταυρὸς καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κυματοειδῶς ἑλισσόμενος βλαστός, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἡμιανθέμια καὶ βότρυες (εἰκ. 12).

Ἐνδιαφέροντες εἶναι οἱ κιονίσκοι τοῦ οὐρανίσκου τῆς Παρηγορητίσσης. Ὁ κορμὸς αὐτῶν, ὅστις εἶναι ἀρράβδωτος, δὲν ἔχει τὸ σύννηθες ἀπλοῦν κυλινδρικὸν σχῆμα, ἀλλὰ τὸ κυλινδρικὸν σῶμα αὐτῶν εἶναι προσκεκολλημένον εἰς ὀρθογωνικὸν πρῖσμα, οὕτως ὥστε νὰ παρουσιάζεται ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ τὸ σχῆμα τριῶν τετάρτων κύκλου προσκεκολλημένων εἰς ὀρθογώνιον ¹.

Εἰκ. 12. Ὑφαψίδιον τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μ. Βατοπεδίου.

Ἡ διακόσμησις ἐπίσης τῶν κιονοκράνων εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Ὁ ἄβαξ, ὁ κάλαθος καὶ ἡ ταινία ἢ συνδέουσα τὸ κιονόκρανον πρὸς τὸν κορμὸν εἶναι κατάκοσμα ἐξ ἀναγλύπτων κοσμημάτων εἰκονιζόντων σειρὰς φύλλων δάφνης καὶ σχοινίων (εἰς τὴν ταινίαν καὶ τὸν ἄβακα), φύλλα ἀμπέλου καὶ βότρυες ἢ κρινάνθημα ἐκφυόμενα ἐξ ἑλικοειδοῦς ἢ ἀνακυκλουμένου βλαστοῦ ἢ ἀπλῶς φύλλα ὑδροχαρῶν φυτῶν (εἰς τὸν κάλαθον). Τὸ σχῆμα τῶν κιονίσκων, ἢ παράστασις τῶν κρινανθέμων καθὼς καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν ἀναγλύφων (ζωηρῶς ἐξέργων) μαρτυροῦσι φραγκικὴν ἐπίδρασιν ².

Εἰς τὸ περὶ διακόσμου ὡς ἐπίσης καὶ εἰς προηγούμενα κεφάλαια ἀνεφέρθησαν σποραδικῶς διάφοροι φραγκικαὶ ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται εἰς τινὰ τῶν κωδωνοστασίων. Οὐχὶ ἄσκοπον νομίζομεν, πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον, νὰ συγκεντρώσωμεν πάντα τὰ ἀναφερθέντα φραγκικὰ στοιχεῖα τὰ παρατηρούμενα εἰς τὰ κάτωθι τρία κωδωνοστάσια:

1. Παρηγορητίσσης: α) μορφὴ ἐν γένει
β) σχῆμα κιονίσκων

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν ΑΔ 1919, σ. 26 καὶ εἰκ. 14.

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἑ.ἀ. σ. 26-29 καὶ εἰκ. 15 καὶ 16.

2. Καρυταίνης : γ) διάκοσμος κιονοκράνων.
 α) αίσθητή μείωσις εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τῶν ἐπιφανειῶν
 β) πωρίνη ταινία ἐκ τριγωνικῶν ὀδόντων
 γ) ραδινοὶ κιονίσκοι κατὰ τὰς γωνίας.
3. Παντανάσσης : α) πεπονοειδῆς τροῦλλος
 β) τέσσαρες δορυφόροι πυργίσκοι τοῦ τροῦλλου
 γ) τεθλασμένα τόξα
 δ) τρίφυλλα ἀνοίγματα.

Αἱ ἐπιδράσεις αὗται εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν πολλαπλῶν σχέσεων Βυζαντινῶν καὶ Λατίνων κατὰ τὸ διάστημα τῆς Φραγκοκρατίας καθὼς καὶ τῶν ἐπιγαμιῶν μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων πριγκίπων ¹.

Π Α Ρ Ε Κ Κ Λ Η Σ Ι Α

Ἡ φλογερὰ θρησκευτικότης τῶν Βυζαντινῶν ὑπηγόρευε πανταχοῦ — καὶ εἰς αὐτὰ τὰ κωδωνοστάσια — τὴν ἴδρυσιν παρεκκλησιῶν.

Ὁ MILLET ² λέγει, ὅτι ἐκ τῶν κατηχομένων τοῦ ναοῦ τῆς Ζίτσα εἰσήχοντο εἰς τὸν πύργον, ὅπου ὑπῆρχεν ἐν παρεκκλήσιον. Πράγματι εἰς τὴν κατὰ μῆκος τομὴν τοῦ ἀνωτέρω ναοῦ, τὴν ὁποίαν δημοσιεύει ὁ DEROKO ³, φαίνεται καλῶς τὸ παρεκκλήσιον, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὸν δεῦτερον ὄροφον τοῦ πύργου καὶ δέχεται φῶς ἐκ τριῶν διλόβων παραθύρων.

Καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς παρὰ τὴν Καστοριὰν εἰσήχοντο ἐκ τοῦ ὑπερώου τοῦ ναοῦ. Τοὺς τοίχους αὐτοῦ κοσμοῦσιν ὠραῖαι τοιχογραφίαι τοῦ IB' αἰ., εἰκονίζουσαι εἰς μὲν τὴν θολωτὴν ὀροφήν τὸν Χριστὸν ἐν μεταλλίῳ δορυφορούμενον ὑπὸ τῶν Σεραφεῖμ (λοφία), ἐπὶ δὲ τῶν καθέτων ἐπιφανειῶν τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου καὶ ὀλοσώμους τοὺς Ἁγίους Βλάσιον καὶ Σπυρίδωνα, Συμεὼν τὸν Στυλίτην καὶ Δανιὴλ τὸν Στυλίτην ⁴.

Τὸ τρίτον παράδειγμα παρεκκλησίου καταλαμβάνει τὸν πρῶτον ὄροφον τοῦ πύργου τῆς Ἀγ. Σοφίας Τραπεζοῦντος. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν

¹ Ἐὰς ἐνθυμηθῶμεν τὴν σύζευξιν τῶν δύο Δεσποτῶν τοῦ Μορέως, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μετὰ τῆς Θεοδώρας Τοκκο καὶ Θεοδώρου Παλαιολόγου μετὰ τῆς Κλεόπας Malatesta ὡς ἐπίσης καὶ τῶν δύο θυγατέρων τοῦ Δεσπότη τῆς Ἡπείρου Νικηφόρου, τῆς Μαρίας ἀφ' ἑνὸς μετὰ τοῦ κόμητος Ἰωάννου Α' Orsini καὶ τῆς Θάμας ἀφ' ἑτέρου μετὰ τοῦ Φιλίππου de Tarente (υἱοῦ τοῦ Καρόλου τοῦ Β' d'Anjou).

² L'ancien art serbe, σ. 58.

³ Archit. et decor. serbe, εἰκ. 132.

⁴ ΣΤΙΚΑΣ ἐν Byz. Zeitschr. LI, 1958, σ. 108 καὶ πίν. IX₁₂, X₁₃₋₁₄.

ἔξχει ἢ μικρὰ αὐτοῦ ἀψίς, εἰς δὲ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἀνοίγονται τοξωτὰ μονόλοβα παράθυρα φωτίζοντα τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ¹.

Τὸ παρεκκλήσιον ἦτο προσιτὸν διὰ κλίμακος ἐξωτερικῆς ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Σήμερον καὶ ἡ κλίμαξ ἔχει καταστραφῆ καὶ ἡ θύρα εἶναι πεφραγμένη. Ἐπίσης ἔχει καταρρεύσει ἡ θολωτὴ ὀροφή, ἧς μόνον αἱ γεννήσεις διακρίνονται ².

Ὀλόκληρος ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφιῶν, μέγα μέρος τῶν ὁποίων δυστυχῶς κατέστρεψεν ἡ ὑγρασία. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐδημοσίευσέ τινας ἐκ τῆς ἀνεκδότου τότε συλλογῆς τοῦ Millet ὁ Τραπεζοῦντος ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ³ τῷ 1933. Τρία ἔτη ἀργότερον, τῷ 1936, οἱ MILLET καὶ T. RICE, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἠγηθῆ δύο ἀποστολῶν εἰς Τραπεζοῦντα ⁴, συνεργασθέντες ἐξέδωκαν τὸ σύγγραμμα Byzantine Painting at Trebizond. Ἐξ αὐτοῦ ἀντλοῦντες ἀναφέρομεν τὰ θέματα τῶν τοιχογραφιῶν ⁵.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀνοίγεται ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἡ Δέησις ⁶. Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ κυλίνδρου τῆς ἀψίδος καλύπτει τὸ γνωστὸν θέμα τῆς μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων κάτωθεν δὲ εἶναι ὄρθιοι ἐπίσκοποι ἔχοντες ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τὸ Παιδίον Ἰησοῦν. Ἐνωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου παρατάσσονται σχηματίζοντα τόξον μετάλλια προφητῶν κρατούντων εἰλητόν, ἐνῶ ὑπεράνω αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι πετιῶντες καὶ δύο ἄλλοι κρατοῦντες σταυρόν. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐπίσης ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδος ἴστανται οἱ Ἄγ. Ἀνάργυροι, Κοσμάς καὶ Δαμιανός.

Ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων τοίχων (νοτίου, δυτικοῦ καὶ βορείου), εἰς μὲν τὴν κάτω ζώνην καὶ τὰ ἐσωρράχια τῶν παραθύρων εἰκονίζονται μεμονωμένοι ἄγιοι, ἐν οἷς καὶ ὁ τραπεζοῦντιος Ἅγιος Εὐγένιος μαρτυρήσας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τρεῖς μοναχοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρίσταται γονυ-

¹ MILLET-T. RICE, Byz. Painting at Trebizond, σ. 100.

² TALBOT RICE ἐν Byzantion V, 1929-30, σ. 49-50.

³ Ἡ Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, σ. 435 ἔξ.

⁴ Ἡ πρώτη ὑπὸ τὸν Millet ἔλαβε χώραν τῷ 1893, ἡ δὲ δευτέρα ὑπὸ τὸν T. Rice τῷ 1929.

⁵ MILLET, σ. 77-88, T. RICE, σ. 100-106. Ὁ MILLET εἶχε δημοσιεύσει τὰς Μονὰς καὶ τὰς Ἐκκλησίας τῆς Τραπεζοῦντος εἰς τὸ BCH XIX, 1895, σ. 419 ἔξ. κυρίως ὁμοῦς ἀνεφέρετο τότε εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὰς ἐπιγραφάς, ἐλάχιστα ἔγραψε περὶ τῶν τοιχογραφιῶν.

⁶ Δέησιν εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς ἀψίδος συναντῶμεν εἰς τὴν Καππαδοκίαν (JERPHANION, Les Églises rupestres de Cappadoce, 114 1, 126 1, 166 1, 168, 1), εἰς τὴν Κρήτην τοῦ Ὁσίου Λουκά (ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν Actes du III Congrès International d'études byzantines, σ. 392) καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης.

πετής και προσευχόμενος ὁ μοναχὸς Καλλίστρατος Φασιανός. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀνωτέρας ζώνης καὶ τοῦ ἐσωραχίου τῆς θύρας παρίστανται αἱ Δεσποτικαὶ ἐορταὶ ἀπὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μέχρι τῆς Ἀναστάσεως. Εἰς τὸν θόλον τέλος ὑπῆρχον ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστή (πολὺ κατεστραμμένα), εἰς δὲ τὸ τύμπανον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, συμπληρουμένου οὕτω τοῦ κύκλου τῶν Δεσποτικῶν ἐορτῶν.

Τὸν χρόνον κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν γνωρίζομεν ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐπὶ τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος καὶ ἐχούσης οὕτω: *Στερέωσον Κύριε τὴν Ἐκκλησίαν ἣν ἐκτίσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι, Ὡσὼν* (1443) ¹.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΕΙΡΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΩΝ

Ε' αἰών. Ὁ ἀρχαιότερος τῶν σωζομένων πύργων-κωδωνοστασίων εἶναι ὁ ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς τῆς συριακῆς βασιλικῆς τοῦ Kasr-il-Benat προσκεκολλημένος. Ὁ πύργος οὗτος ἔχων, ὡς οἱ πλείστοι τῶν συριακῶν καὶ ἀμυντικὸν χαρακτῆρα, ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν σημάτων, ὡς εἰκάζει ὁ μελετήσας αὐτὸν BUTLER ², ὅστις καὶ τὸν τοποθετεῖ εἰς τὸν Ε' αἰ.

Θ' αἰών. Ἀκολουθοῦσιν οἱ πύργοι τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου, τοῦ in Classe καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως ³.

Ἡ ἴδρυσις τοῦ πύργου τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἰωάννην (850-878), τοῦ ὁποῦ τοῦ μονογράφημα εἶναι χαραγμένον ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου ἐνὸς τῶν παραθύρων. Διὰ τὴν ἀσφάλισιν ὁ ἱεράρχης οὗτος τὸ λείψανον τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου, πάτρωνος Ἀγίου τῆς Ραβέννης, ἀπὸ ἐνδεχομένην λεηλασίαν ἐξ ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν, μετέφερεν αὐτὸ ἐκ τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τοῦ Classis εἰς τὸν Ἀγ. Μαρτίνον τὸν ἐντὸς τῆς πόλεως, ὅστις ἔκτοτε ὠνομάσθη Ἀγ. Ἀπολλινάριος ὁ Νέος (856).

¹ MILLET ἐν BCH XIX, 1895, σ. 432.

² Architecture and other Arts, σ. 157.

³ Πύργοι κτισθέντες διὰ τὴν ἀσφάλισιν κώδωνος ὑπῆρχον καὶ πρὸ τοῦ Θ' αἰ. 1) τοῦ παλαιοῦ Ἀγ. Πέτρου ἐν Ρώμῃ κτισθέντος ὑπὸ τοῦ Πάπα Στεφάνου τοῦ Π (752-757) καὶ Ἀδριανοῦ τοῦ Ι (772-795) καὶ 2) τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ (RINOIRA, Archit. Lomb., σ. 53), τούτων ὅμως δὲν ἔχομεν περιγραφὴν ἢ εἰκόνα. Σύγχρονον δὲ πρὸς τὰ κωδωνοστάσια τῆς Ραβέννης εἶναι καὶ τὸ κατώτατον τμήμα τοῦ τετραπλεύρου πύργου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ εἰς Ραβένναν ἐπίσης. Ἡ σημερινὴ ὁμοίωσις τούτου διὰ τῆς προσθήκης μεταγενεστέρων ὀρόφων εἶναι ἐντελῶς διάφορος τῆς παλαιᾶς (COLASANTI, L'arte bis. in Italia, σ. 5).

Ὀλίγον ἀργότερον ἴδρυσε τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ ¹, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε καὶ διὰ τὴν ἀσφάλειαν αὐτοῦ.

Διπλοῦν ἐπίσης σκοπὸν ἐπλήρου καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἑ. γ. Ἀπολλινναρίου in Classe ἰδρυθέν, ὡς δεικνύει καὶ ἡ κατασκευή του, ἣτις εἶναι μᾶλλον ἐπιμεμηλεμένη τῆς τοῦ προηγουμένου, περὶ τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰ. καὶ ἀκριβέστερον μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Σαρακηνῶν τοῦ Bari γενομένην τῷ 871 ².

Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ἑ. γ. Σοφίας Κων/πόλεως ἰδρύθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 865-881 ³. Ὁ ΒΑΡΩΝΙΟΣ ⁴ καὶ ὁ GOAR ⁵ φέρουν ὡς αὐτοκράτορα, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Βενετὸς Δόγης ἐδώρησε τοὺς 12 κώδωνας, Μιχαὴλ τὸν Γ', τοῦναντίον ὁ ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΔΙΑΚΟΝΟΣ ⁶ καὶ ὁ συγγραφᾶς τὸν κατάλογον τῶν περιγίπων καὶ δουκῶν τῆς Βενετίας ⁷ ἀναφέρουσι Βασίλειον Α' τὸν Μακεδόνα. Πάντες ὁμως συμφωνοῦσιν εἰς τὸ ὅτι δωρητὴς ἦτο ὁ δόγης Ursus Partecipazio, ὅστις ἤρξεν ἐν Βενετία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 864-881. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Ἑ. γ. Σοφίας διαρκοῦντος τοῦ ΙΖ αἰ., ὅποτε ὁ Grelot ἐπεσκέφη τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἰχνογράφησεν αὐτό, ὑψοῦτο μὲν ἀκέραιον, ἦτο ὁμως κενόν ⁸. Τοὺς κώδωνάς του, οἵτινες ἤχησαν διὰ τελευταίαν φορὰν τὸν Μάϊον τοῦ 1453, ἔτρηξαν οἱ Τοῦρκοι διὰ νὰ κατασκευάσουν ἐκ τοῦ χαλκοῦ αὐτῶν πυροβόλα ⁹.

Ι' αἰών. Εἰς τὸν Ι' αἰ. ἀνήκει ὁ πύργος τοῦ Ὁσίου Νίκωρος, τοῦ ὁποῖου σήμερον δὲν σώζονται εἰμὴ μόνον τὰ θεμέλια ¹⁰.

ΙΑ' αἰών. Τῶν Μονῶν Ὁσίου Λουκᾶ καὶ Δαφνίου, τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁθῶ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν Νικαίᾳ τὰ κωδωνοστάσια ἰδρύθησαν τὸν ΙΑ' αἰ.

Τοῦ Δαφνίου διατηρεῖται εἰς ἱκανὸν ὕψος ¹¹, μέχρι τῆς γεννήσεως τῆς στέγης τοῦ ναοῦ, τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ σώζεται μόνον τὸ κατώτα-

¹ RIVOIRA, Archit. Lomb., σ. 47-8, BOVINI, Les monuments antiques de Ravenne, 2^a ἔκδ. Milano, σ. 12.

² RIVOIRA, ἔ.δ. σ. 57.

³ Ὁ MILLET (L'école grecque..., σ. 135) λέγει ὅτι κατεσκευάσαν αὐτὸ οἱ Σταυροφόροι.

⁴ Annales ecclesiastici, X, Venetiis 1603, σ. 218.

⁵ Εὐχολόγιον, σ. 450, σημ. 5.

⁶ Mon. Germ. Hist. ἐν RIVOIRA, Archit. Lomb., σ. 50.

⁷ Portraits de tous les Princes et Ducs de Venise, Venise 1630 (ἀρ. 14).

⁸ GRELOT, Voyage de Constantinople, σ. 135, 156, 176.

⁹ GRELOT, ἔ.δ. σ. 151.

¹⁰ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν ΠΑΕ 1939, σ. 115.

¹¹ MILLET, Daphni, πίν. VI 1.

τον μέρος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔκτισαν τὸ νῦν ὑπάρχον¹, δὲν ὑπάρχουσι δὲ πληροφοροίαι περὶ τῆς καταστάσεως, εἰς ἣν εὐρίσκεται τὸ τῆς Νικαίας μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοῦ 1922, ὁπότε καὶ ὁ μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου ἄριστα διατηρούμενος ναὸς τῆς Κοιμήσεως ἐγένετο παρανάλωμα τοῦ πυρός². Ἐντελῶς δὲ κατεστραμμένον εἶναι σήμερον τὸ ἐκ τῶν προαναφερθέντων κωδωνοστάσιον τῆς Μ. Λαύρας, τοῦ ὁποίου τὰ θεμέλια ὑπάρχουσιν ἴσως ὑπὸ τὸ σημερινόν³. Τὸ ἔτος ιδρύσεως αὐτοῦ γνωρίζομεν ἀκριβῶς ἐκ μιᾶς καλῶς διατηρουμένης ἐπιγραφῆς ἐπὶ μαρμαρίνης πλακός, ἥτις ἦτο ποτὲ ἐντετειχισμένη εἰς τὸν ἔξωνάρθηκα τοῦ Καθολικοῦ⁴ νῦν δὲ φυλάσσεται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς. Ἐξ αὐτῆς λοιπὸν πληροφοροῦμεθα, ὅτι τὸ κωδωνοστάσιον ιδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἡγουμένου τῆς Μ. Λαύρας τῷ 1060. Ἡ ἐπιγραφὴ γεγραμμένη εἰς ἱαμβικὸν τρίμετρον ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἰωάννης ὁ ἱερός ποιμενάρχης
 ἐγείρας ἅμα καὶ τὸν δόμον ἐκ βάρων
 δόνακος λαμπροῦ ἀσφαλῆ κρεμαστήρα
 σάλπιγγος δίκην ἀλαλάζοντος μέγα
 πρὸς τοὺς ὕμνους τε τοὺς ὀπλίτας τοῦ λόγου
 ἀγγέροντος ἐν καιρῷ ψαλμωδίας
 τὴν παράταξιν τῶν δαιμόνων ὀλλύντος
 σύντονον ἀρέμβαστον μέλποντος ἄσμα
 ἰνδικτιῶνος ιγ ἔτους ,σφξή´†.(= 1060)⁵.

ΙΒ΄ αἰών. Τρία κωδωνοστάσια εἰς τὴν Ἐπαρχίαν — τῆς Σαμαρίνης Μεσσηνίας, τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (᾽Ομορφη Ἐκκλησιᾶ) παρὰ τὴν Καστοριὰν καὶ τοῦ Παρθενῶνος — καθὼς καὶ ἐν ἐπὶ βουλγαρικοῦ ἐδάφους — τῆς Θεοτόκου τῆς Στενημάχου — ἀνήκουσιν εἰς τὸν ΙΒ΄ αἰ., πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Νερέδιτσα, ὅστις εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένος (1198).

Τῆς ᾽Ομορφης Ἐκκλησιᾶς τοποθετεῖται εἰς τὸν ΙΒ΄ αἰ. ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ⁶.

Ὁμοίως ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται καὶ σήμερον

¹ Δὲν ἀποκλείεται ἡ καταστροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου νὰ ὀφείλεται εἰς τὸν σεισμὸν τοῦ ἔτους 1580, ὅστις προεκάλεσε καὶ τὴν πτώσιν τοῦ τροῦλλου τοῦ Καθολικοῦ.

² ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, Α΄ σ. 380.

³ MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. Athos, σ. 108.

⁴ MILLET ἐν BCH 1905, σ. 105.

⁵ MILLET - PARGOIRE - PETIT, ἔ.ἀ. ἀφ. 333.

⁶ ΣΤΙΚΑΣ ἐν Byz. Zeitschr. LI, 1958, σ. 105.

ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου τοῦ πύργου τοῦ Παρθενῶνος καὶ αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο μεταξύ τῶν ἐτῶν 1175 καὶ 1205¹, ἀποδεικνύεται, ὅτι ὁ πύργος οὗτος δὲν ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων μετὰ τὴν μετασκευὴν τοῦ Παρθενῶνος εἰς Τζαμίον, ὡς ἐπιστεύετο ὑπὸ τινων², ἀλλ' ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὀλίγον πρὸ τοῦ 1175, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς κωδωνοστάσιον. Τὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ εἰς τὸν IB' αἰ. ἐνισχύει καὶ ἡ ἐκ κογχυλιάτου λίθου τῶν Μεγάρων, τοῦ ὁποῖου ἐγένετο χρῆσις κυρίως κατὰ τὸν IA' καὶ IB' αἰ., δόμησις τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἣτις μάλιστα εἶναι ἰσόδομος πλινθοπερίβλητος εἰς μέγα μέρος τῆς κοίλης ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ πύργου.

Εἰς τὸν μικρὸν δικιόνιον ναὸν τῆς Σαμαρίνης (IA' αἰ.) προσετέθη ἓνα αἰῶνα τοῦλάχιστον ἀργότερον, ὡς δεικνύει ἡ τοιχοδομία καὶ ἡ ἐν γένει ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις, νάρθηξ καὶ ἐξωνάρθηξ μετὰ τοῦ ὄραιου ὑπεράνω αὐτοῦ κωδωνοστασίου.

Εἰς τὸν αὐτὸν IB' αἰ. ἀνάγουσι τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Στενῆ-μάχου οἱ IVANOV, MAVRODINOV καὶ ἡ V. IVANOVA-MAVRODINOVA (ἡ ὁποία μάλιστα τὸ τοποθετεῖ εἰς τὴν Βυζαντινὴν κυριαρχίαν, δηλαδὴ τὸ θεωρεῖ ἴσως καὶ προγενέστερον τοῦ IB' αἰ.)³.

IIΓ' αἰῶνος διεσώθησαν πολλὰ κωδωνοστάσια· τινὰ ἐξ αὐτῶν ἰδρῦθησαν ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ ναοῦ, ἄλλα ὅμως τὰ περισσότερα, εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη οὕτως:

Εἰς τὸν ναὸν τῆς Žiča, ὅστις ἰδρῦθη φροντίδι τοῦ Ἀγίου Σάββα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1207-1219 (ὑπὸ ἐλλήνων τεχνιτῶν εἰδικῶς μετακληθέντων ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν ἐκ τοῦ Ἄθω ἐπιστροφὴν αὐτοῦ⁴), προσετέθη ὁ ἐξωνάρθηξ μετὰ τοῦ πύργου ὀλίγον ἀργότερον, πάντως ἐντὸς τοῦ α' τρίτου τοῦ IIΓ' αἰ.⁵ Ὁμοίως εἰς τὸν Ἁγ. Νικόλαον τῆς Kirsu mljca (1168)⁶ ὁ ἐξωνάρθηξ καὶ οἱ πύργοι εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη (IIΓ' αἰ.).

Ἐπίσης εἰς τὴν M. Sana hin τῆς Ἀρμενίας, τὸ καθολικὸν τῆς

¹ ΣΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΣ ἐν ΑΕ 1920, σ. 47-50 (ὁ Κ. Ζαυλιρίδης, Ε.Μ.Μ.Ε. Α', 1927, σ. 39 σημ. 2, δέχεται τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Παρθενῶνος φραγκικόν).

² MICHAELIS, Der Parthenon, Leipzig 1871, σ. 55, Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, Αἰ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 1922, σ. 78 κ. ἄ.

³ B.I.A.B. X, 1936, σ. 66. Ὁ GRABAR τὸ τοποθετεῖ εἰς τὸν IB'-IIΓ' αἰ. ὁ δὲ BOSCONIÉ εἰς τὸν IIΓ' αἰ. (ἔ.ἄ. σ. 68 καὶ σημ. 1), ἴσως διὰ τὴν δικαιολογήσῃ τὴν ὑπόθεσιν του περὶ προελεύσεως τῶν βουλγαρικῶν κωδωνοστασίων ἐκ τῶν πύργων τῆς Ρασκίας.

⁴ MILLET, L'art serbe, σ. 56, DEROKO, Archit. et decor. serbe, σ. 341.

⁵ VL. ΡΕΤΚΟΝΙÉ, Manastir Žiča, σ. 8-10.

⁶ MILLET, ἔ.ἄ. σ. 52.

ὁποίας εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένον ἐξ ἐπιγραφῆς (966), ὁ πύργος τοῦ κωδωνοστασίου εἶναι κατὰ τρεῖς αἰῶνας νεώτερος ¹.

Εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ ἰδίου αἰῶνος ἀνήκει τὸ κωδωνοστάσιον τῶν Ἀρχαγγέλων τῆς Μεσημβρίας ² καὶ τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἀρτης, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ³, ἰδρῦθη (συγχρόνως βεβαίως πρὸς τὸν ναόν) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1289 καὶ 1296.

Ἡ ἸΑ' αἰὼν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ περισσότερα παραδείγματα βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἐξῆς:

Τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας τοῦ Βροντοχίου (Ἀφεντικὸ) ἰδρυθείσης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1310-22 ⁴. Τοῦ κωδωνοστασίου τούτου, τοῦ ὁποίου διετηρεῖτο τὸ ἰσόγειον καὶ τμῆμα τῶν δύο ὑπερκειμένων ὁρόφων, ἐγένετο τῷ 1935, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σφζομένων στοιχείων, ἡ ἀναστήλωσις ⁵.

Τῆς Sorochani, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ εἰς ἄλλους σερβικοὺς ναοὺς, προσετέθη εἰς τὸν ναὸν (ἰδρυθέντα ὑπὸ τοῦ Οὐρση Α' τῷ 1272-76⁶) πολὺ ἀργότερον, ἦτοι μετὰ τὸ 1319 ⁷.

Τοῦ Ἀγ. Δημητρίου παρὰ τὸ Βέλες, α' ἡμ. ΙΑ' αἰ. ⁸, τῆς Καρυταίνης ⁹,

τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων εἰς Λεοντάρη ¹⁰ καὶ

τῶν δύο ναῶν τῆς Μεσημβρίας, τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀλειτουργήτου ¹¹.

Ἀκολουθοῦσι: τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Μυστραῖ, μέσων ΙΑ' αἰ. ¹². Καὶ τούτου ὁ πρῶτος ὄροφος ἀνεστηλώθη ἐσχάτως ¹³.

¹ KHATCHATRIAN, Architecture arménienne, σ. 88.

² RACHENOV, Églises de Mesembria, σ. 8.

³ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν ΑΔ 1919, εἰκ. 54 καὶ σ. 78-80 (Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι σήμερον σχεδὸν συμπληρωμένη, διότι εὑρέθησαν καὶ ἄλλοι θολῖται τοῦ τόξου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου αὕτη εἶχε χαραχθῆ).

⁴ STRUCK, Mistra, σ. 102, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μυστραῖς, σ. 48.

⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Α', σ. 205 καὶ 206.

⁶ DEROKO ἐν L'art. byz. chez les Slaves..., σ. 137.

⁷ BOSCOVICI ἐν Β.Ι.Α.Β. X, 1936, σ. 58.

⁸ BOSCOVICI ἔ.ἀ. σ. 63.

⁹ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑκκλ. Γορτυνίας, σ. 60. Ὁ ΖΑΧΟΣ ἐν ΑΔ 1922, σ. 75 τὸ τοποθετεῖ εἰς τὸν ΙΑ' - ΙΕ' αἰ.

¹⁰ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν REG XXXIV, 1921, σ. 176.

¹¹ BOSCOVICI, ἔ.ἀ. σ. 69, ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, Α', σ. 475.

¹² STRUCK, Mistra, σ. 136, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μυστραῖς, σ. 68.

¹³ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐτ. κατὰ τὸ 1955, σ. 119, εἰκ. 117.

Τῆς Π ρ ι σ ρ ἔ ν η ς· εἰς τὸν ναόν, κτίσμα τοῦ Μιλιούτιν (1307) ¹, προσετέθη περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τὸ κωδωνοστάσιον ². Τοῦτου, καθὼς καὶ τοῦ συνεχομένου πρὸς αὐτὸ προνάρθηκος, εἶχον φραχθῆ πάντα σχεδὸν τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα. Μετὰ τὰς ἀναστηλωτικὰς, ὅμως, ἐργασίας τοῦ 1950 ὁ πύργος ἀνέκτησε τὴν ἀρχικὴν του ὄψιν ³.

Τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰ. ἦσαν ἐπίσης καὶ τὰ κωδωνοστάσια τῶν Μο-
νῶν Π α ν τ ο κ ρ ά τ ο ρ ο ς καὶ Ἑ σ φ ι γ μ ἔ ν ο υ (1357) ⁴ τοῦ Ἁγίου
᾽Ορους, τῶν ὁποίων ἔχομεν περιγραφὴν καὶ σχέδια τοῦ BARSKIJ ⁵, ἐνῶ
τῆς Μ η τ ρ ο π ὄ λ ε ω ς τ ο ῦ Μ υ σ τ ρ ᾶ εἶναι ὀλίγον νεώτερον αὐ-
τῶν, ἰδρυσθὲν πιθανῶς κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς μεταξὺ δύο μητροπολιτῶν,
τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα εἶναι συνδεδεμένον πρὸς τὴν ἴδρυσιν καὶ ἀνακαί-
νισιν τοῦ ναοῦ, τοῦ Νικηφόρου ἀφ' ἐνός (1304/5-1315), ὅστις εἶναι ὁ κτή-
τωρ καὶ τοῦ Ματθαίου ἀφ' ἐτέρου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰ.
μετέτρεψε τὸν τύπον τοῦ ναοῦ ἀπὸ βασιλικῆς εἰς μικτόν ⁶.

Τέλος σημειώνομεν δύο ἀκόμη κωδωνοστάσια βυζαντινοσερβικῶν
ναῶν μὴ σωζόμενα σήμερον. Τὸ πρῶτον ἦτο τῆς L a z a r i c a· εἰς τὴν
θέσιν τοῦ παλαιοῦ ἐπὶ τοῦ νάρθηκος κωδωνοστασίου, κτισθέντος τῷ
1374⁷, ὑποῦται σήμερον τὸ νεώτερον τοῦ 1860⁸. Τὸ δεύτερον τῆς
G r a ḡ a n i c a, ὑπεράνω τοῦ ἀνοικτοῦ τότε νάρθηκος ⁹, κτισθέντος τῷ
1383 ¹⁰, ἔχει ἐπίσης καταστραφῆ.

ΙΕ' αἰών. Τὰ κωδωνοστάσια τῶν τελευταίων χρόνων τῆς βυζαντινῆς
περιόδου, τρία τῶν ἀριθμῶν, ἀκριβῶς δὲ χρονολογημένα, ἰδρύθησαν κατὰ
τὴν γ' δεκαετίαν τοῦ ΙΕ' αἰ.

Τὸ τῆς Ἁ γ. Σ ο φ ί α ς Τ ρ α π ε ζ ο ῦ ν τ ο ς (μεταγενέστερον τοῦ
ναοῦ κατὰ δύο αἰῶνας) χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1427 ¹¹. Τὸ ἔτος ἰδρύσεως

¹ DEROKO, Archit. et decor. serbe, σ. 161.

² BOSCOVIC, ἔ.ἀ. σ. 63.

³ DEROKO, Archit. et decor. serbe, εἰκ. 204 (πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως), εἰκ. 207, 209 (μετὰ τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας τοῦ 1950).

⁴ MILLET, L'école grecque..., σ. 136.

⁵ BARSKIJ, III, σ. 182, 220.

⁶ ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, Μυστράς, σ. 36, 39.

⁷ DEROKO, Archit. et decor. serbe, σ. 340.

⁸ MILLET, L'art serbe, σ. 164.

⁹ BOSCOVIC ἐν Β.Ι.Α.Β. X, 1936, σ. 66 σημ. 1.

¹⁰ MILLET, ἔ.ἀ. σ. 109.

¹¹ MILLET ἐν BCH XIX, 1895, σ. 431, TALBOT RICE ἐν Byzantion V, 1929-30, σ. 49, ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, Ἐκκλ. Τραπεζοῦντος, σ. 434.

ἀναφέρει ἢ ἐπὶ τοῦ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ πύργου κονιάματος ἀναγεγραμμένη ἐπιγραφή

«ἔτους ,ςϠλε' (ὶ)ν(δικτιῶνος) ε' ἤρχθι» (1427),

τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ὁ MILLET ¹. Ὁ πύργος οὗτος μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς περιφήμου Ἀστρονομικῆς Ἀκαδημίας τῆς Τραπεζοῦντος εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ἐχρησίμευεν εἰς τοὺς διδάσκοντας καὶ τοὺς μαθητὰς αὐτῶν ὡς ἀστρονομικὸν παρατηρητήριον ².

Εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος 1427 ἀνάγεται ἡ ἴδρυσις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου ³. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή

† ΕΤΟΥΣ
 Ḥ Ḥ ΛΕ Λ'Ε ἔτους ,ςϠλε ἰνδικτιῶνος ε' (1427)

εἶναι κεχαραγμένη ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐντετειχισμένης, δεξιᾶ τῆς ποδιᾶς τοῦ βορείου διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου, εἰς ὕψος 13 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Μόνη ἡ ἐπιγραφή αὕτη διέφυγε τῆς διὰ κονιάματος ἐπιχρίσεως, γενομένης ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ πύργου ὀλίγον πρὸ τοῦ 1894 ⁴.

Ἐν ἔτος, τέλος, ἀργότερον, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1428 ⁵, ὡς πληροφορούμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς, ἣτις ὑπῆρχε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰ. ἐπὶ πλακὸς τῆς ἀγ. Τραπεζῆς ⁶, ἐγένοντο τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Παντανασσης τοῦ Μυστραῖ μετὰ τὸ ὠραῖον κωδωνοστάσιον, τὸ ὁποῖον μετὰ τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Βοστίτισης, πιθανῶς ἴδρουθέντος κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὸν τελευταῖον κρίκον εἰς τὴν ἄλυσιν τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων.

¹ MILLET ἐν BCH XIX, 1895, σ. 432.

² ΣΤ. ΠΛΑΚΙΑΔΗΣ, Ἡ σπουδὴ τῆς ἀστρονομίας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἐν περιοδ. «Ἐπιστημονικὴ Ἠχώ» 1925, σ. 142.

³ MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. Athos, ἀρ. 115.

⁴ MILLET - PARGOIRE - PETIT, ἔ.ἀ. σ. 35.

⁵ STRUCK, Mistra, σ. 128, ΧΑΤΖΗΛΑΚΗΣ, Μυστραῖ, σ. 85.

⁶ Τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν μὴ ὑπάρχουσαν πλέον εἶχεν ἀντιγράψει τῷ 1730 ὁ Fourmont.

⁷ Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς τῶν Ἀρχαγγέλων εἰς Βοστίτισαν, στεγαζόμενον διὰ τρουλλοῦ (βλ. ἀνωτέρω σ. 25) ὁμοίου πρὸς τοὺς τρουλλοὺς τῶν μεταγενεστέρων ρουμανικῶν ναῶν (περὶ ὧν ὄρα ΓΗΙΚΑ - BUDESTI, Evolutia arhitecturi in Muntenia si in Oltenia, Bucuresti 1931), τοποθετοῦμεν μετ' ἐπιφυλάξεως εἰς τὸν ΙΕ' αἰ.

Β'. ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Ἐάν δια τῆς κατακτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐξέλιπε πολιτικῶς ἢ βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ὅμως παρὰ πάσας τὰς ἐκ τῆς Τουρκοκρατίας δημιουργηθείσας δυσμενεῖς συνθήκας δὲν ἐσταμάτησεν ὀλοσχερῶς ἢ καλλιτεχνικὴ ζωὴ.

Κατὰ τοὺς τέσσαρας αἰῶνας τῆς δουλείας εἶναι ἀληθές ὅτι τὸ προβάδισμα εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἐπίδοσιν ἔχει ἡ ζωγραφικὴ, ἔπεται δὲ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἣτις, ἂν καὶ συνεχῶς ἀπλοποιεῖται, συνεχίζει ὅμως τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν¹.

Ἐκ τῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἰδρυθέντων ναῶν εἰς πόλεις καὶ χωρία τῆς Ἑλλάδος διασφύζονται πολλοὶ σήμερον. Περισσότεροι ὅμως καὶ πλεον ἐπιμεμημένης κατασκευῆς εἶναι οἱ ἐντὸς τῶν διαφόρων μονῶν κτισθέντες.

Τὸ γεγονός ὅτι αἱ μοναὶ ἐπιδεικνύουσι μεγαλυτέραν οἰκοδομικὴν δρᾶσιν ἢ αἱ πόλεις ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰ προνόμια τὰ ὑπὸ τοῦ Πορθητοῦ παραχωρηθέντα εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν δι' εἰδικοῦ «βερατίου» ἔκανονίσθησαν τὰ προνόμια τοῦ Πατριάρχου. Τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων ὥριζεν, ὅτι ὁ Πατριάρχης εἶχεν ἀπόλυτον δικαιοδοσίαν ἐπὶ τῶν ἀρχιερέων, ἱερέων, μοναχῶν, τῶν μονῶν καὶ τῶν ναῶν καὶ τῆς περιουσίας αὐτῶν, δι' ἑνὸς δὲ ἐκ τῶν προνομίων πολιτικῆς φύσεως ὥριζετο, ὅτι ὁ Πατριάρχης προσωπικῶς, καθὼς καὶ ὁ κληρὸς κοσμικὸς καὶ μοναχικὸς, ἦσαν ἀφορολόγητοι ὡς πρὸς τὰ λεγόμενα κανονικὰ καὶ τυχηρὰ αὐτῶν δικαιώματα². Ὁρίζετο προσέτι, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία διατηρεῖ τὰ κτήματα αὐτῆς καὶ τὴν ἐλευθέραν αὐτῶν διαχείρισιν³.

Οὕτως αἱ μοναὶ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν κτημάτων αὐτῶν ἠδύναντο νὰ οἰκοδομῶσι νέα κτήρια καὶ νὰ ἐπισκευάζωσι καὶ διακοσμῶσι τοὺς ναοὺς αὐτῶν πολυτελῶς.

Ἀντιθέτως εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἰδρύνονται

¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Hell. Cont. 1953, σ. 218.

² Ν. ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ, Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, σ. 53, 54ῦ

³ ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 26, 53, 60, ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Ε', 2, σ. 47.

ἐλευθέρως μεγάλοι ναοί, διότι αἱ βαρεῖαι φορολογίαι αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τοὺς «ραγιαδες» ¹ δὲν ἐπέτρεπον μεγάλας δαπάνας καὶ διότι ἀκόμη τὸ ἄγρου-πνον βλέμμα τοῦ κατακτητοῦ παρηκολούθει πᾶσαν κίνησιν, ἔτοιμον νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν εἰς τὸ ἄνωτέρω μνημονευθὲν βεράτιον παράγραφον τὴν ὀρίζουσαν ὅτι «ἐπιτρέπεται τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ ἢ κατοχῇ ὄλων τῶν ἀνέκαθεν πρὸς τὴν θείαν λατρείαν ὠρισμένων κτηρίων, νέα ὅμως δὲν δύνανται νὰ οἰκοδομηθῶσιν» ².

Κυρίως εἶπεῖν ἐφηρομόζετο οὐχὶ τὸ πρῶτον μέρος τῆς παραγράφου, ἐφ' ὅσον αἱ μεγαλύτεραι ἐκκλησίαι μετετράπησαν εἰς Τζαμία ³, ἀλλὰ τὸ δεύτερον, διότι προκειμένης τῆς ἀνεγέρσεως νέου ναοῦ ἢ καὶ ἐπισκευῆς παλαιοῦ, ἀπαιτεῖτο πολὺπλοκος διαδικασία, ὅπως ἐκδοθῇ εἰδικὴ πρὸς τοῦτο ἀπόφασις ὑπὸ τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν, τὸ ἰλάμιον ⁴.

Διὰ τοὺς ἄνωτέρω λόγους, εἰς τὰς μονάς, ὅπου ὑπάρχει σχετικὴ εὐημερία, ἢ οἰκοδομικὴ δραστηριότης εἶναι μεγάλη· πολλαὶ νέαι μοναὶ ἰδρύνονται καὶ πολλαὶ ἐπισκευάζονται, ἐνῶ εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία μικροί, ἀπέριττοι καὶ σκοτεινοὶ εἶναι οἱ κτιζόμενοι ναοί. Ὡς εἶναι λοιπὸν φυσικὸν καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης ἡμῶν, τὸ κωδωνοστάσιον, εἰς μὲν τὰς εὐημερούσας μονάς ὁμοιάζει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, διαστάσεις κλπ. πρὸς τὰ παλαιότερα, τὰ βυζαντινά, εἰς δὲ τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς λαμβάνει ἀπλὴν μορφήν, ταπεινὴν, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀπλότητα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ναοῦ.

Ἄλλ' ἄς ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν τύπων τῶν μεταβυζαντινῶν κωδωνοστασίων.

Κωδωνοστάσια ἔχοντα τὴν μορφήν πύργου εὐρίσκομεν κυρίως εἰς μονὰς καὶ δὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους ⁵. Εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου τὸ κωδωνοστάσιον εὐρίσκεται προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν ἄκραν τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ. Τοῦτο κατὰ τὴν ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς κεχαραγμένην ἐπιγραφὴν ἰδρῦσατο ἐξ ἰδίων ἰδρώτων ὁ Προκαθηγούμενος καὶ Σκευοφύλαξ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου κύριος Στέφανος ἐν ἔτει .αηδ' (= 1704) ⁶.

Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μ. Ξηροποτάμου ἰδρυμένον ἐν τῷ μέσῳ περι-

¹ ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 16 ἔξ.

² ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 47.

³ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. Βυζ. Ἀρχαιολογία, σ. 497 σημ. 1, ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Hell. Cont. 1953, σ. 206.

⁴ Βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἱστορικὰ σημειώματα ἐν περιοδ. «Ἀθηνᾶ» 37, 1925, σ. 163-166.

⁵ Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐξησφάλισε τὴν ἀνεξαρτησίαν του καὶ ἀπέλαυε μεγαλυτέρας εὐνοίας καὶ ἐλευθερίας ἢ αἱ ἄλλαι μοναὶ, διότι κατὰ τὸ ἔτος 1430 οἱ Πατέρες τοῦ Ὁρους προβλέποντες τὴν πτώσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διέθεσαν εὐμενῶς τὸν Σουλτᾶνον σπεύδοντες εἰς Προῦσαν καὶ ὑποβάλλοντες τὴν ὑποταγὴν αὐτῶν (ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, σ. 109).

⁶ ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, Ἅγιον Ὄρος, σ. 571.

που τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν 1779 Σεπτεμβρίου 20¹ καί, ὡς εἰς τὸ Βατοπέδι, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἔγραψαν διὰ κεραμίων γραμμῶν πέριξ τοῦ ὄρολογίου: κώδωνας φέρω ἄνω πιστοὺς ἐκκαλῶντας 1782².

Περίπου σύγχρονος πρὸς τὸ προηγούμενον κωδωνοστάσιον εἶναι ὁ πύργος τοῦ Πρωτάτου, ἀνεξάρτητος τοῦ ναοῦ εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ΒΑ. γωνίας αὐτοῦ. Περὶ τοῦ χρόνου κατασκευῆς καὶ τούτου (1781) πληροφοροῦμεθα ἐκ τῆς σχετικῆς ὑπεράνω τῆς εἰσόδου ἐπιγραφῆς³.

Ὡς πύργος πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑψοῦτο καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Νέας Μονῆς Χίου. Τοῦτο, παλαιότερον τῶν προηγούμενων, θὰ εἶχε κτισθῆ τοῦλάχιστον περὶ τὸ 1700, ἀφοῦ τὸ ἐσχεδιάσεν ὁ ΒΑΡΣΚΙJ τῷ 1705⁴. Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο καὶ πολὺ μεταγενέστερον τῆς Μονῆς ἦτο καὶ ἐπειδὴ εἶχεν ἡμιρεπιπθῆ ἐκ τῶν σεισμῶν κατηδαφίσθη κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα.

Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει πλέον, κατεδαφισθὲν κατὰ τὰς πρώτας (1895) διὰ τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονος Troump γενομένης στερεωτικᾶς ἐργασίας τῆς Μονῆς Δαφνίου⁵, τὸ ὑπεράνω τοῦ βορείου σταυροθολίου τοῦ ναοῦ κτισθὲν ἐπὶ Τουρκοκρατίας πυργοειδὲς κωδωνοστάσιον, τὸ ὁποῖον ἐστεγάζετο δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου⁶.

Καὶ εἰς τὴν μεγαλόνησον Κρήτην, ἣτις πρὸ τῆς ὑποδουλώσεως αὐτῆς εἰς τοὺς Τούρκους (1717) ἐκρατεῖτο ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ἔχομεν λόγῳ τῆς ἐλευθερίας πρὸς οἰκοδομικὴν δρᾶσιν πύργους-κωδωνοστάσια, οὔτινες μάλιστα ἐχρησίμευον καὶ ὡς ἀμυντήριον τῆς μονῆς· διὰ τοῦτο καὶ τὸ κατώτερον μέρος αὐτῶν εἶναι ἀδιάρθρωτον (Ἐγ. Γεώργιος Φαλάνδρας, Ἐγ. Ἀντώνιος καὶ Θωμᾶς εἰς Βροντήσι, Ἐγ. Γεώργιος - Βραχασιώτης - Μερραμβέλλου⁷), ἐνῶ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἀνοίγονται δίλοβα (Ἐγ. Γεώργιος Βραχασιώτης) ἢ μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα (Ἐγ. Ἀντώνιος καὶ Θωμᾶς).

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, αἵτινες μὴ ἀκολουθήσασαι τὴν τύχην τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν περιῆλθον ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ δὴ τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας, ἰδρύνοντο ὑψηλοὶ πύργοι· οὗτοι,

¹ ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 546.

² ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 546, MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. Athos, ἀρ. 559.

³ MILLET - PARGOIRE - PETIT, ἔ.ἀ. ἀρ. 36.

⁴ ΒΑΡΣΚΙJ ἐν ORLANDOS, Monuments byzantins de Chios, πίν. 13 β.

⁵ ΠΑΕ 1907, σ. 145.

⁶ MILLET, Daphni, πίν. IV 1. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ε.Μ.Μ.Ε. Γ', 1933, σ. 223.

⁷ GEROLA, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, II, σ. 363, 364 καὶ εἰκ. 406,

ὡς ἦτο φυσικόν, ἐμιμοῦντο δυτικὰ καὶ ἰδίᾳ ἰταλικά πρότυπα, διὸ καὶ δὲν ἐξετάζονται ἐνταῦθα ¹.

Μοναδικὸν διὰ τὸ σχῆμα εἶναι τὸ αὐτοτελὲς κωδωνοστάσιον τῆς παρὰ τὸν Βόλον Νέας Μονῆς Ξενιάς, τὸ ὁποῖον ὑψοῦται εἰς τρεῖς ὀρόφους ἔχον μορφὴν ἑξαγωνικοῦ πρίσματος ².

Κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους συναντῶμεν κωδωνοστάσια ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος εἰς μονὰς τοῦ Ἁθῶ, τὴν Κύπρον καὶ τὰς Ἀθήνας.

Τῆς Μ. Καρακάλλου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἰδρῦθη τῷ 1714 ³ ὑψοῦμενον εἰς δύο ὀρόφους ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ νάρθηκος (πίν. 13β) φέρει ἄνω μὲν ἀνὰ δύο μονόλοβα ἀνοίγματα κάτω δὲ ἀνὰ ἓν ἀπλοῦν ἐγγεγραμμένον ἐντὸς πλινθίνου πλαισίου.

Καὶ εἰς τὴν Μ. Κανακαριάς τῆς Καρπασίας τὸ κωδωνοστάσιον, μεταγενέστερον τοῦ ναοῦ προφανῶς ⁴, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τοῦ νάρθηκος ἀσυμμέτρως πῶς φέρει δὲ ἓν μόνον τοξωτὸν παραθύρον εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν.

Ἀναφέρομεν τέλος ἓν προσέτι παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν. Εἰς τὸν ὠραῖον ναὸν τῆς Γοργοπηκόου προσετέθη ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος κωδωνοστάσιον. Ἐπειδὴ, ὅμως, τοῦτο ἦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν διαφόρου ἐντελῶς κατασκευῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τόσον ὀγκῶδες, ὥστε ἠμπόδιζεν ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἐκ Δυσμῶν θέαν τοῦ τρούλλου, οἱ ἀρχαιολόγοι κατηδάφισαν αὐτὸ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ⁵. Γνωρίζομεν δὲ τοῦτο καλῶς οὐ μόνον ἐκ τῶν περιγραφῶν τῶν διαφόρων περιηγητῶν (Gailhabaud ⁶, Barskij ⁷) ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν σχεδίων, τὰ ὁποῖα παρεμβάλλουν εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν οἱ Barskij ⁸ καὶ Du Moncel ⁹, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ κυβικὸν σῶμα τοῦ πυργίσκου ἐστεγάζετο

¹ Δυστυχῶς τὰ κωδωνοστάσια τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου μόνον ἐκ φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων δυνάμεθα νὰ μελετῶμεν, διότι οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ τῶν ἐτῶν 1767 καὶ 1893, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ τελευταῖοι τοῦ Αὐγούστου 1953, κατεχορήμισαν ταῦτα. Περὶ τῶν πυργοειδῶν κωδωνοστασίων τῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου βλ. Δ. ΔΟΥΚΑΤΟΥ, Κεφαλονίτικη λατρεία, σ. 119 ἐξ. καὶ Δ. ΖΗΒΑ, Τὰ Ζακυνθινὰ κωδωνοστάσια, ἐν περιοδ. «Αἰξωνή», Γ', 1953, σ. 77 ἐξ. Διὰ δὲ τὴν σύγκρισιν τῶν πύργων Ζακύνθου-Βενετίας βλ. SIMPSON, A History of Arch. Development, II, σ. 108 ἐξ., FLETCHER, A History of Architecture, 555A, 566A.

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 77 εἰκ. 112.

³ MILLET - PARGOIRE - PETIT, Inscr. Athos, ἀρ. 306.

⁴ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, πίν. 32β.

⁵ MICHEL - STRUCK, Die Kirche der Panagia Gorgoepikoos, ἐν AM XXXI, 1906, σ. 283, ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ, Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι, σ. 224, 225.

⁶ MICHEL - STRUCK, ἔ.δ. σ. 283.

⁷ Ταξείδια, IV (ρωσ.).

⁸ DE BEYLIE, L'hab. byz., πίν. 68 2, MICHEL - STRUCK, ἔ.δ. σ. 324.

⁹ DU MONCEL, Vues pittoresques des monuments d'Athènes, πίν. XII.

διὰ πυραμιδοειδοῦς στέγης καὶ διετρυπᾶτο ὑπὸ τεσσάρων μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (πίν. 13α).

Ἐκ τῶν ἀναφερθέντων κωδωνοστασιῶν τὸ τῆς Μ. Δοχειαρίου (πίν. 11α) εἶναι πλέον ἐπιμελημένης κατασκευῆς. Αἱ ἐπιφάνειαι αὐτοῦ κοσμοῦνται διὰ τυφλῶν ἀψίδων, ὑπὸ τὰ τόξα τῶν ὁποίων ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν μικρὸν παράθυρον (καὶ τρία κυκλικὰ εἰς τὴν μεσαίαν ἀψίδα τοῦ ἀνωτάτου ὀρόφου) εἶναι δὲ ἐκτισμένοι κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα. Ἐπίσης ἐπιμελημένη εἶναι ἡ τοιχοποιία καὶ τῶν λοιπῶν κωδωνοστασιῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ἰσόδομον καὶ πολλάκις πλινθοπερίβλητον). Γενικῶς ὅμως τὰ μεταβυζαντινὰ κωδωνοστάσια παρουσιάζουν ἀπλᾶς ἐπιφανείας κατεσκευασμένας διὰ λαξευτῶν λίθων (Κρήτη, Γοργοεπήκοος) ἢ συνηθέστερον δι' ἀργῶν λίθων συνδεομένων μετ' ἀφθόνου κονιάματος.

Εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς κυρίως Ἑλλάδος δὲν συναντῶμεν πλέον τρισδιάστατα, ἀλλὰ μᾶλλον δισδιάστατα, ἐν εἴδει διατρήτων τοιχωμάτων, κωδωνοστάσια ἀνάλογα πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν λιτότητα τοῦ ναοῦ¹.

Πρὶν ἢ ἔξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὴν μορφήν αὐτῶν, πρέπει νὰ εἴπωμεν, ὅτι μικρὰ τοιαῦτα κωδωνοστάσια προσετέθησαν καὶ εἰς πολλοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς, ὡς π.χ. εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρου Ἀθηνῶν, τὸν ναὸν τοῦ Μέρμπακα, τὴν Ἁγ. Μονὴν Ναυπλίου, τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου Κερκύρας, τὴν Παναγίαν Λαμπινῆν (Κρήτης) καὶ πλείστους ἄλλους.

Τὰ ἀπλουστεράς μορφῆς μικρὰ μεταβυζαντινὰ κωδωνοστάσια ἀποτελοῦνται ἐκ δύο ποδαρικών καὶ ἑνὸς ἐπ' αὐτῶν βαίνοντος τόξου στεφομένου ὑπὸ τριγωνικοῦ ἀετώματος (Ἁγ. Γεώργιος Ἀρτοῦ Ρεθύμνης², Ἁγ. Νικόλαος εἰς Μάλλαις καὶ Παναγία Κιθαρίδας Μαλεβυζίου³, Ἁγιος Πέτρος Πύργου Οἰτύλου, Φανερωμένη Καλέντζι⁴, Ἁγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ καὶ Ἁγ. Πέτρος Χασιάς⁵, Εὐαγγελίστρια Γερακίου⁶, Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ Ἀθηνῶν⁷ κ.λ.π.).

¹ Τοιαῦτα κωδωνοστάσια διασφύζονται πάμπολλα. Ἴνα δὲ μὴ ἀπαριθμήσωμεν πάντα, θὰ ἀναφέρωμεν ἑκάστοτε ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων ἠδυνήθημεν νὰ ἀποκτήσωμεν φωτογραφίαν. Μεταξὺ τῶν ἐνταῦθα ἔξεταζομένων δισδιαστάτων κωδωνοστασιῶν δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ τῶν Ἰονίων Νήσων καὶ ὅσα ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Κρήτης ἔχουσι φραγκικὸν σχέδιον καὶ μαροκίζοντα διάκοσμον. Περὶ τῶν κωδωνοστασιῶν τῆς Κεφαλληνίας βλ. ΔΟΥΚΑΤΟΥ, ἔ. ἀ. σ. 117 ἔξ.

² ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ἐν Κρητ. Χρον. ΙΑ', 1957, σ. 70 καὶ πίν. Α 1.

³ GEROLA, Monumenti Veneti..., II, εἰκ. 204 καὶ 280 καὶ πίν. 5.

⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Hell. Cont. πίν. VIII α.

⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ. ἀ. πίν. VI β-γ.

⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἔτ. τοῦ 1956, εἰκ. 143.

⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ τῶν Ἀθηνῶν, 1921, εἰκ. 13.

Εἰς ἄλλα κωδωνοστάσια ἔχομεν δίβολα ἀνοίγματα χωριζόμενα διὰ πεισῶν (Νέα Μονὴ Φιλοσόφου ¹, Προφ. Ἡλίας Ἀθηνῶν ² — μὴ ὑπάρχων σήμερον — Ἀγ. Ἀπόστολοι Βυτίνης ³, Παναγία Λαμπινή ⁴, Ἐκκλησία τῆς Κωστανιανῆς ⁵) ἢ διὰ κιονίσκων (Μέριμπακα, πίν. 12β, Ἀγ. Ἰωάννης Κέρας εἰς Δυτικὴν Μάνην, Παλαιὰ Μονὴ Φανερωμένης εἰς Ἀνατολικὴν Κορινθίαν ⁶) καὶ εἰς τινα ἄλλα τρίλοβα ἀνοίγματα (Ἀγ. Θεόδωροι Ἀθηνῶν, πίν. 14).

Συχνὰ συναντῶμεν καὶ δίζωνα κωδωνοστάσια ἀποτελούμενα ἐκ δύο μονολόβων ἐπαλλήλων ἀνοιγμάτων (Ἀγ. Νικόλαος παρὰ τοὺς Μολάους, Κάτω Παναγία Ἄρτης ⁷, κατεδαφισθὲν πρὸ ἐτῶν, Περίβλεπτος Μυστρά ⁸, Ἀπ. Βαρνάβας Ἀμμοχώστου ⁹), ἢ ἀκόμη ἐξ ἑνὸς διλόβου ἀνοίγματος κάτω καὶ μονολόβου ἄνω (Ἀγ. Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος ¹⁰, Ἁγία Τριάς χωρίου Μπρίκι Μάνης, Θεοτόκος Λιγουριοῦ ¹¹, Καισαριανή, πίν. 11β, Πισκοπὴ Σαντορήνης ¹² κ. ἄ.

Τὰ τοξωτὰ κωδωνοστάσια συνήθως βαίνουνσιν ἐπὶ βάσεως σχηματιζομένης ἐκ τῆς προεξοχῆς τῆς καθέτου ἐπιφανείας τῆς δυτικῆς ἢ μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν, πρὸς τὴν ὁποίαν καταβάλλεται προσπάθεια νὰ «δένουν» οἰκοδομικῶς. Εἶναι δὲ ἡ βᾶσις αὕτη ὅτε μὲν ὀρθογώνιος (Ἀγ. Μονὴ Ναυπλίου ¹³, Καισαριανή, Μέριμπακα, Ταξιάρχης Ἀθηνῶν ¹⁴ Ἀγ. Βασίλειος Ἄρτης ¹⁵, Παναγία Χουμεριάκου Μιραμβέλλου ¹⁶) ὅτε δέ, εἰς τὰς νήσους, βαθμιδωτὴ (Ἀγ. Ἰω. Θεολόγος Αἰγίνης, πίν. 12α ¹⁷, Παλαιοχώρα Αἰγίνης,

¹ ΖΑΧΟΣ ἐν ΑΔ 1922, εἰκ. 5 (σ. 66).

² DU MONCEL, πίν. XIV.

³ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησιαί Γορτυνίας, εἰκ. 84. Εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο ἔχομεν ἐνετικὰς ἐπιδράσεις· αὐτόθι σ. 143.

⁴ GEROLA, Monumenti Veneti... II, εἰκ. 208.

⁵ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἠπείρου, ἐν Ἠπειρ. Χρον. 6, 1931, εἰκ. 3.

⁶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Α', σ. 88 καὶ εἰκ. 36.

⁷ BARSKIJ ἐν ΟΡΛΑΝΔΟΥ Α.Β.Μ.Ε. Β', σ. 71.

⁸ MILLET, Mistra, πίν. 281.

⁹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζ. Μνημ. Κύπρου, πίν. 16.

¹⁰ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ἐν ΑΕ 1934 - 35, σ. 49, εἰκ. 14.

¹¹ Χ. ΓΙΑΜΑΛΙΔΗΣ, Ἀρχαῖα ἐκκλησιαί Ἐπιδαύρου ἐν περιοδ. «Ἀθηνᾶ» 25, 1913, σ. 422 καὶ εἰκ. 6.

¹² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Ζ', σ. 185 καὶ εἰκ. 2.

¹³ MILLET, L'école grecque..., εἰκ. 69, 70, STRUCK ἐν ΑΜ XXXVI, 1909, πίν. VIII.

¹⁴ DU MONCEL, Vues pittoresques..., πίν. XIV.

¹⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Β', σ. 117.

¹⁶ GEROLA, ἔ.ἄ., εἰκ. 220.

¹⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν Hell. Cont. 1953, πίν. IVγ.

Ἐξ Ἁγ. Νικόλαος εἰς Μάλλαις ¹, οἱ ναοὶ τῆς Πάρου, ὁ Ταξιάρχης τῆς Μεσσαοῖας Ἁγ. Ἀνδρου ² κ.λ.π.).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἁρτοῦ Ρεθύμνης ἢ δικλινῆς στέγη διακόπτεται κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν, ἵνα ὑψωθῇ ἐπὶ τῆς οὕτω σχηματιζομένης ὀριζοντίας βάσεως τὸ κωδωνοστάσιον ³.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν διακόσμησιν παρατηροῦμεν, ὅτι στοιχεῖα προσδίδοντα ποιὰν τινα γραφικότητα εἰς τὰ λιτὰ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς κωδωνοστάσια εἶναι τὰ ἑξῆς: κυκλικὸν ἄνοιγμα ὑπεράνω τοῦ μέσου τοῦ διλόβου παραθύρου (Μέρομπακα, πίν. 12β), λοξότμητοι ταινίαὶ διαιροῦσαι ταῦτα εἰς ζώνας (Μ. Σαγματᾶ ⁴, Προφ. Ἡλίας Κονιδίτσας ⁵, Ἁγ. Ἀπόστολοι Βυτίνης, Ἁγ. Νικόλαος παρὰ τοὺς Μολάους), ἀκρωτήρια ἐπὶ τῶν γωνιῶν ἄνω (Ἐπισκοπὴ Σαντορῆνης, πολλοὶ ναοὶ τῆς Πάρου ⁶), ῥόδια πινάκια (Παλαιὰ Μ. Φανερωμένης εἰς Ἀνατολικὴν Κορινθίαν ⁷), ὀδοντωτὰ ταινίαὶ ὑπὸ τὸ γεῖσον ἢ περιβάλλουσαι τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων (Ἁγ. Θεόδωροι Ἀθηνῶν, πίν. 14) κ.λ.π.

Διακοσμητικὴν τινα πρωτοτυπίαν παρουσιάζει τὸ κωδωνοστάσιον τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν, εἰς τὸν μέσον λοβὸν τοῦ ὁποῖου σχηματίζεται ἐν εἶδος περιθύρου μετ' ἀναγλύπτων παραστάσεων. Τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα τεμάχια, φέροντα διακόσμησιν ἐξ ἀρτίσκων, διπλῶν ἀνθεμίων, ῥοδάκων, ὡς ἐπίσης ἀνθεμίων καὶ ἡμιανθεμίων ἐκφυομένων ἐξ ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ (πίν. 14), ἀνήκουσιν, ὡς ἔχει διαπιστώσει ὁ καθ. κ. Ὁρλάνδος, εἰς τὸ βυζαντινὸν τέμπλον τοῦ ναοῦ.

Τὸ παλαιότερον παράδειγμα τοξωτοῦ κωδωνοστασίου εἶναι τὸ μικρὸν μονόλοβον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰς Ἁρτὸν Ρεθύμνης χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1401 ⁸. Δὲν ἀποκλείεται δέ, δεδομένου ὅτι ἡ Κρήτη ἀκόμη ἐβενετοκρατεῖτο, νὰ ἐφηρμοσθῆσαν τὰ τοξωτὰ κωδωνοστάσια καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα κατ' ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως, ὅπου ἤδη ἀπὸ τῆς ρωμανικῆς ἐποχῆς ὑπῆρχον ταῦτα εἰς ποικίλους συνδυασμούς ⁹.

¹ GEROLA, ἔ.ἀ. II, εἰκ. 204.

² ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Η', σ. 27, εἰκ. 18.

³ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ἐν Κρητ. Χρον. ΙΑ', 1957, σ. 70 πίν. Α 1.

⁴ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Ζ', σ. 91, εἰκ. 13.

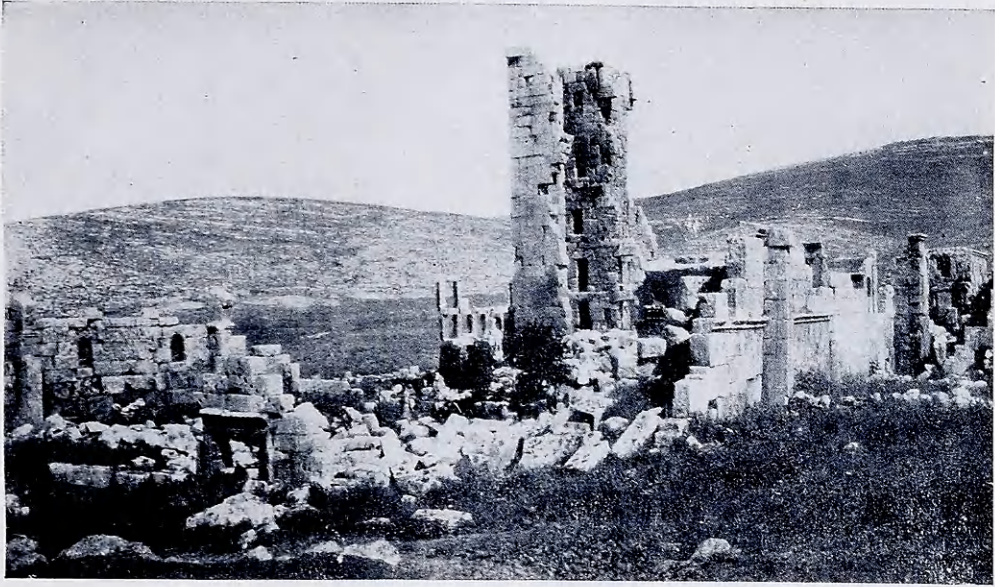
⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐν περιοδ. «Ἑλληνικά» 15, 1917, πίν. 2α.

⁶ Τὰ κερασφόρα αὐτὰ κωδωνοστάσια ἰδιάξουσιν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰ. καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου.

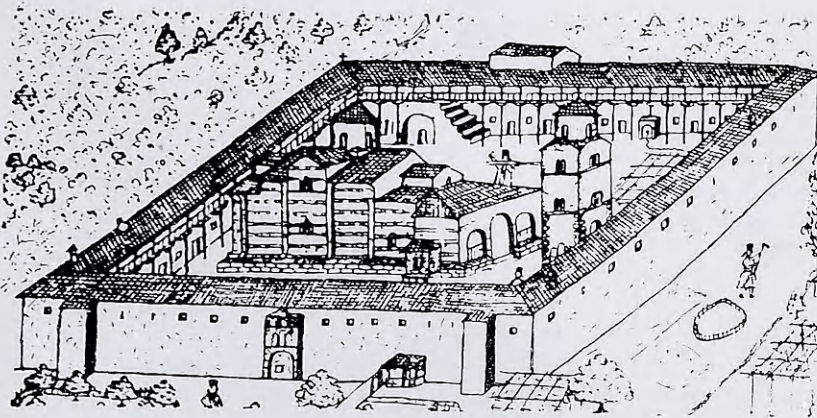
⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Α', σ. 88.

⁸ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ἐν Κρητ. Χρον. ΙΑ', 1957, σ. 67.

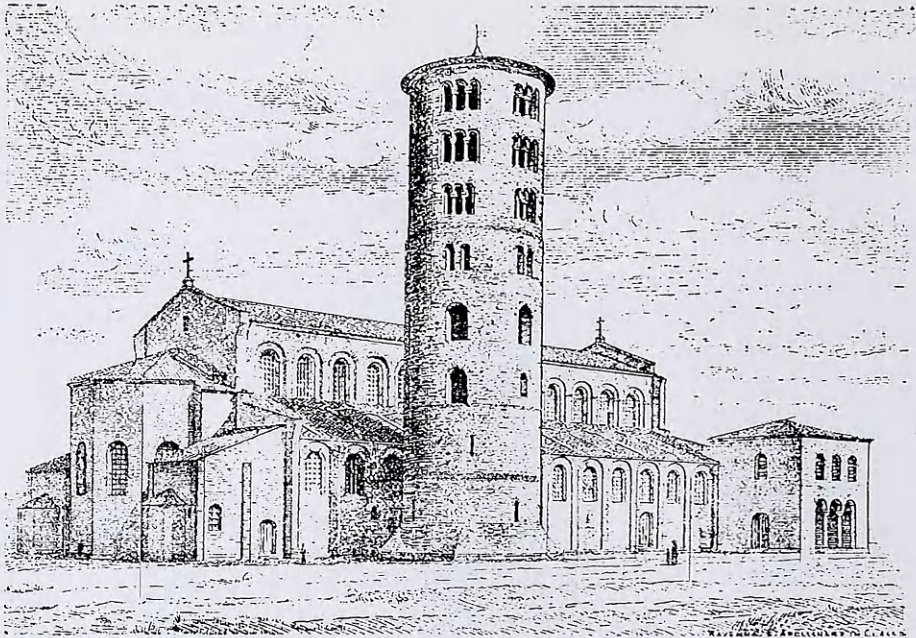
⁹ Πρὸς Μητρόπολιν τοῦ Ρυγ (SIMPSON, A Hist. of Archit. Development II, εἰκ. 165, ENLART, Archéol. franç., I, σ. 356 ἐξ. καὶ εἰκ. 156, II, σ. 615 καὶ εἰκ. 527, 528).

α. Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Kasr - il - Benat (Butler).

β. Ἡ Μονὴ τῶν Ἀρχαγγέλων εἰς Βοστίτσαν (Barskij).

α. Ὁ Ἅγιος Ἀπολλινάριος in Classe.

β. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἁγίου
Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου.

α. Ἡ Σαμαρίνα τῆς Μεσσηνίας (Blouet).

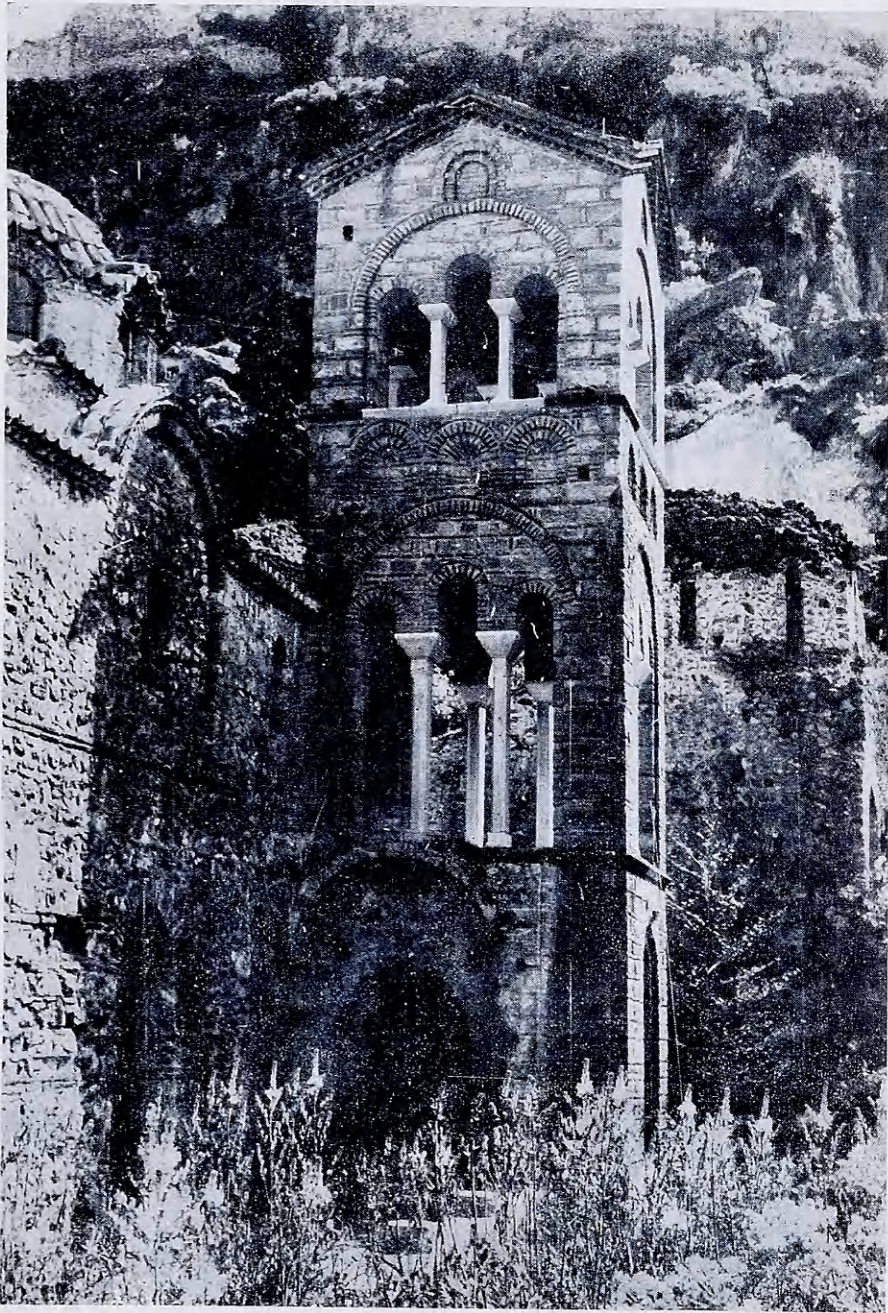
β. Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησιὰ
(Ἅγιος Γεώργιος) παρὰ τὴν
Καστοριάν (φωτ. Ε. Στίκα).

α. Ὁ Ναός τῆς Θεοτόκου εἰς Στενήμαχον (Φίλον).

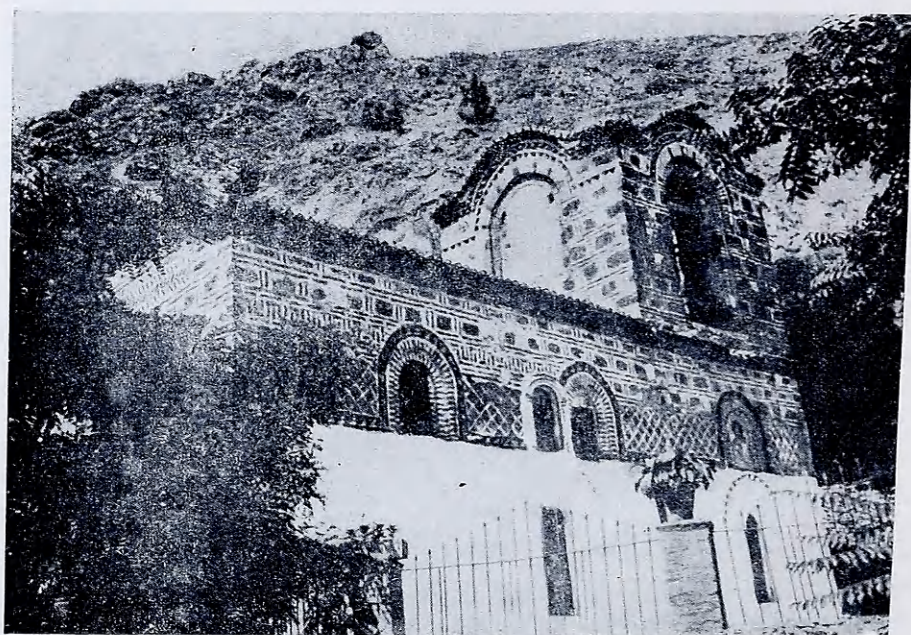
β. Ὁ Ναός τῆς Soročani (Deroko).

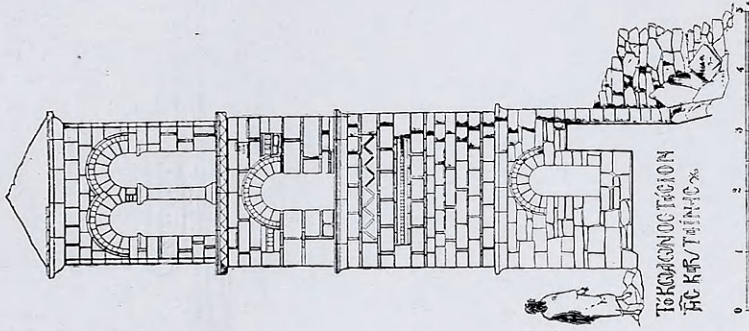
Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἁφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του
(φωτ. Στ. Παπαδοπούλου).

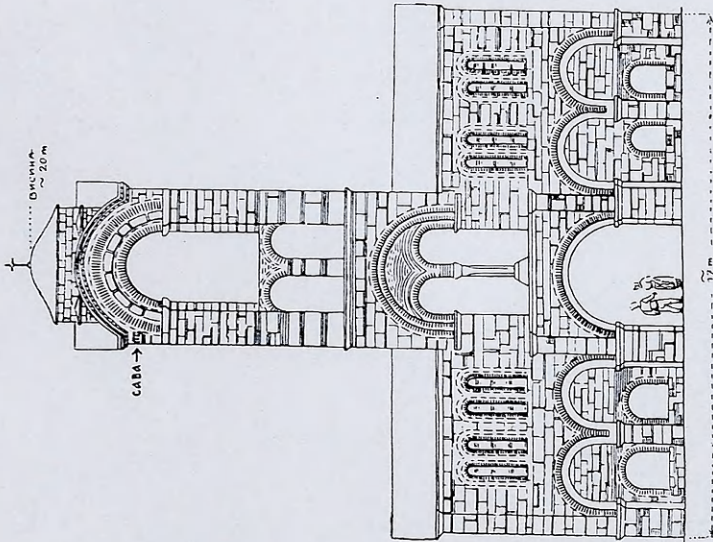
α. Ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Τραπεζοῦντος (Millet).

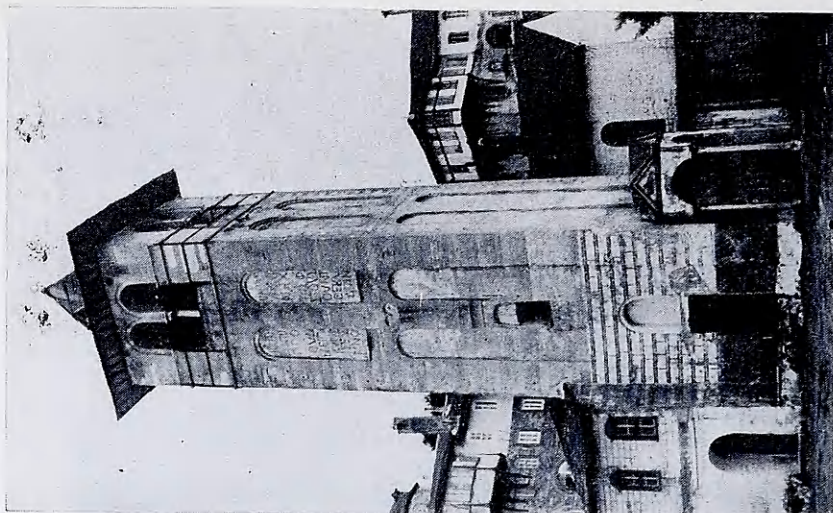
β. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος παρὰ τὸ Βέλες (Bosconic).

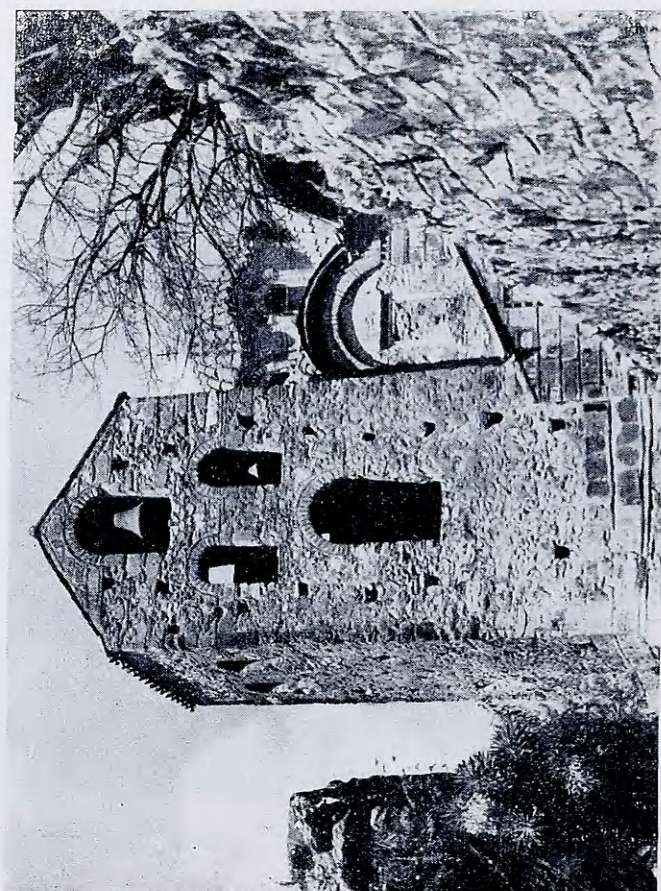
β. Τὸ κωδονοστάσιον τῆς Καρυταίνης (Μουτσόπουλος).

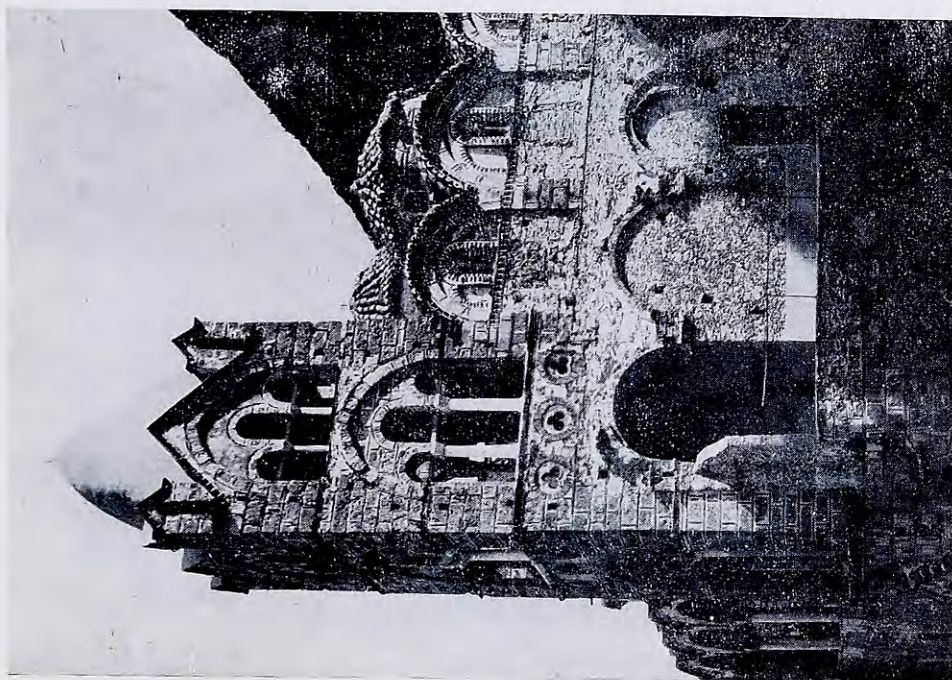
α. Τὸ κωδονοστάσιον τοῦ Ναοῦ τῆς Περισόρης (Deroko).

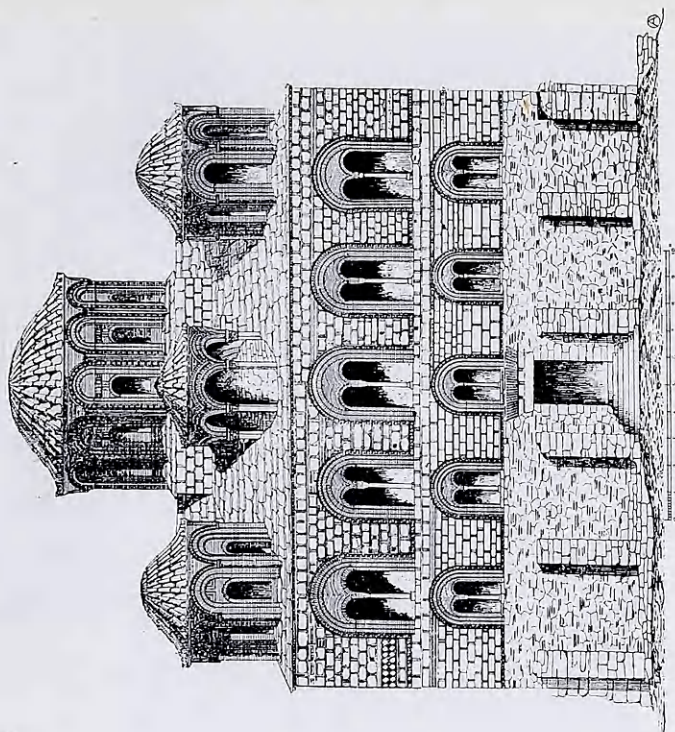
β. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς Βατοπεδίου
(φωτ. Μ. Πουλίδη).

α. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ
(φωτ. Ν. Δρανδάκη).

α. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Παναγίας.

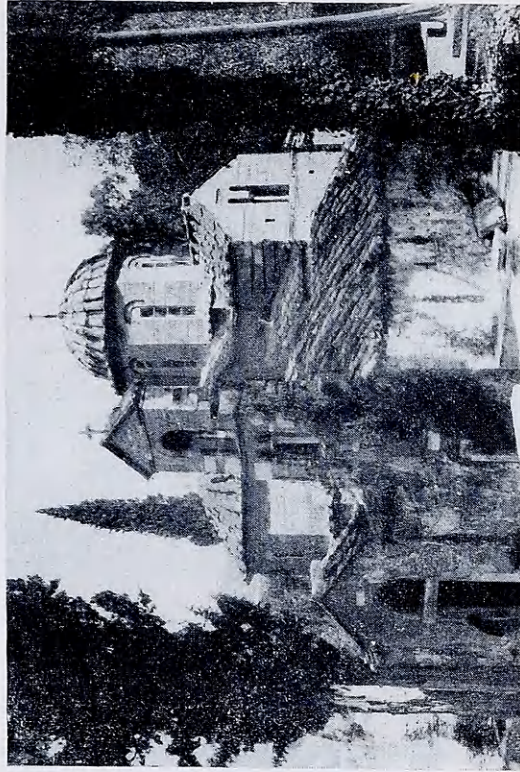
β. Ἡ Παρθενὸν τῆς Ἄγνης (Ὀρλάνδος).

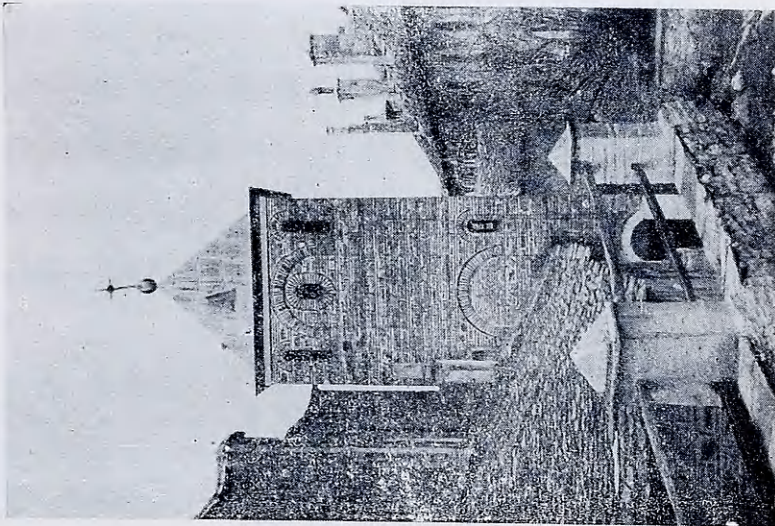
α. Ἡ Ἁγία Ριψίμη τοῦ Wagharschapat (Khatchatrian).

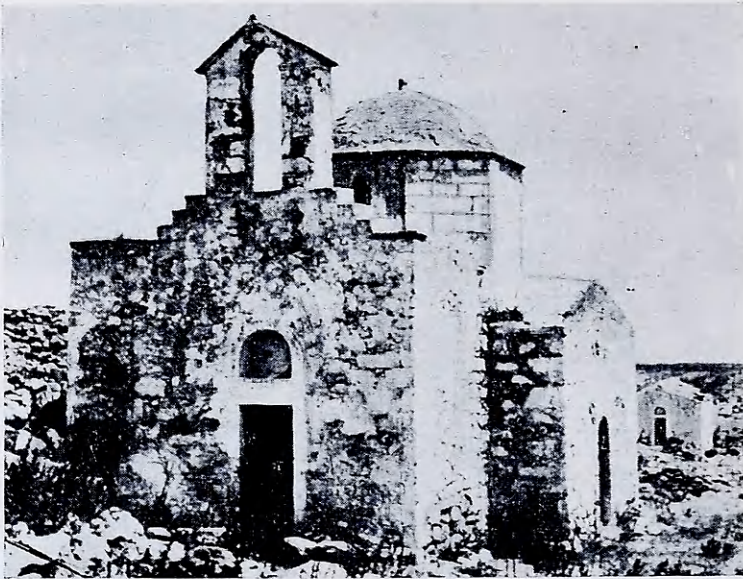
β. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Horomos (Strzygowski).

β. Ἡ Μονή τῆς Κασσιωπῆς.

α. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς Δοχειαρίου.

α. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος τῆς Αἰγίνης.

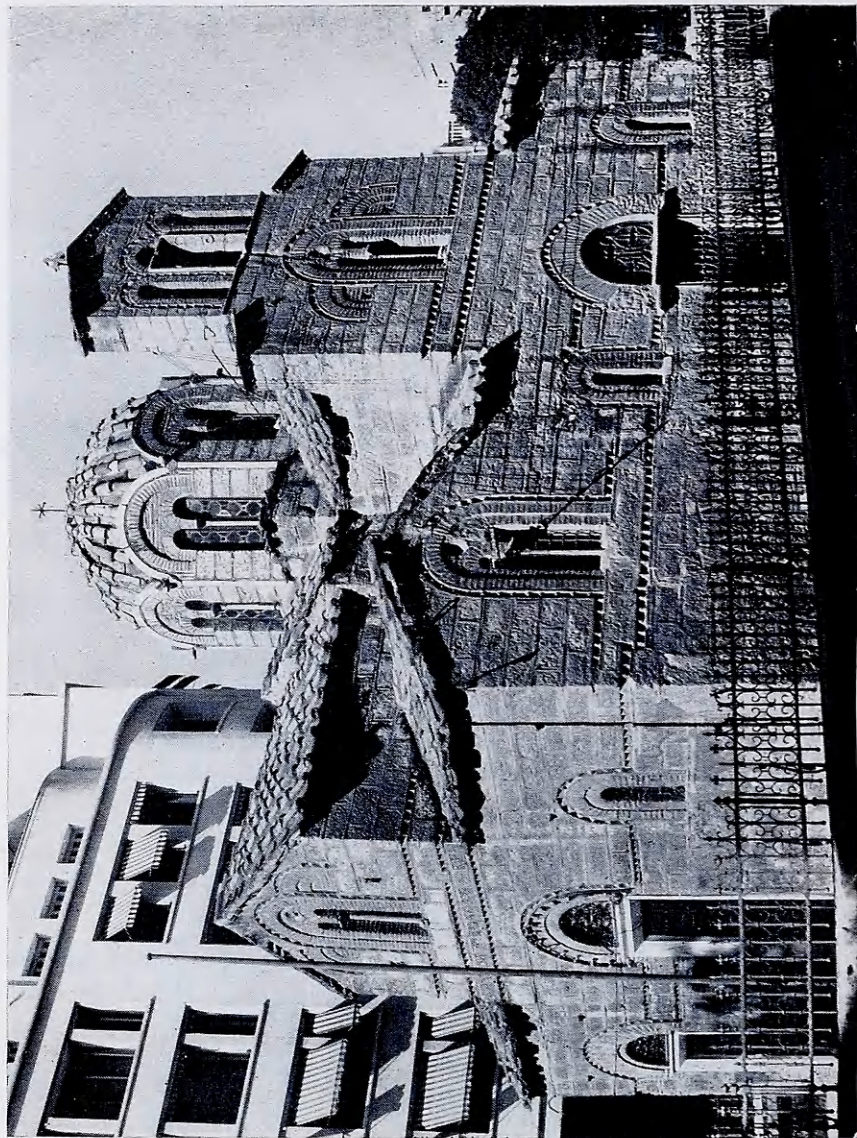
β. Ὁ Ναός τοῦ Μέρμπακα.

α. Ἡ Γοργοπήγος (Du Moncel).

β. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Μονῆς
Καρακάλλου (φωτ. Ἀ. Ὁρλάνδου).

Ἅγιοι Θεόδωροι τῶν Ἀθηνῶν
(φωτ. Alison Frantz. Ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Γ.ο. Τραυλοῦ: Πολεοδομική ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν).